

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:1 • 2005

Kortare recensioner

Stig Welinder (red), *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2003. 190 s.

Detta är ännu en i raden av böcker som tar sig an män och manlighet med utgångspunkt i tanken att män genom sin överordnade ställning behöver problematiseras som just män. Verket bygger på en informell seminariereserie vid Mitt-högskolan och kan sägas vara flervetenskapligt, då det spänner över discipliner som arkeologi, historia, litteraturvetenskap samt anglistik.

Det bestående intrycket av verket som flervetenskapligt snarare än tvärvetenskapligt har inte bara sin grund i den spännvidd som titeln implicerar, utan grundar sig även på brister i det redaktionella arbetet. Redaktören, Stig Welinder, försvarar i och för sig frånvaron av ett mer sammanhållande grepp med hänvisning till "det konstruktivistiska perspektivets anda" (s 3) men som läsare kan man inte annat än häpna över den totala avsaknaden av försök att relatera de olika bidragen till varandra.

Antologin inleds dock med en mer sammanhållen beskrivning av "mansforskning" i form av ett välkomponerat bidrag av historikern Tomas Berglund. Här ges en initierad introduktion till den teoretiska utvecklingen inom historisk forskning. Med utgångspunkt i genusforskning i allmänhet tar Berglund upp en rad av de centrala frågor som rör forskning kring manlighet, för att slutligen betona vikten av att inte låta teorierna ta överhand.

Det andra bidraget i antologin är signerat arkeologerna Carolina Enberg och Stig Welinder och bygger på en studie av mansgravar från perioden 200 f Kr–1200 e Kr i nuvarande Jämtland. Författarna tar sin utgångspunkt i genusbegreppet, betraktat som en möjlighet att frigöra sig från en uppdelning utifrån biologiskt kön, i sitt förutsättningslösa sökande efter möjliga könskonstruktioner. De empiriska resultat som presenteras är långtifrån entydiga. Författarna vill trots detta, och med stöd i exempelvis tankar om Oden som queer, inte utesluta möjligheten för gränsöverskridande könsrelationer under den tid som studeras. Frågan är dock om inte detta bidrag hade vunnit på om författarna sluppit ta omvägen över de arkeologiska studierna i sitt ifrågasättande av den heterosexuella tvåsamheten som norm.

Historikern Magnus Perlestam tar i en studie av den karolinska manligheten upp synen på "mod". Hans utgångspunkt är tanken om krigarens mod som en konstruktion, men han visar även på denna konstruktions koppling till den svenska stridstaktiken. Till bidragets förtjänster hör också ifrågasättandet av tanken på ett krigarideal som omfattar såväl officerare som soldater. Vidare visar Perlestam

på religionens roll och avsaknaden av feminisering av den fege fienden i den karolinska diskursen.

Tomas Berglund tar sig i sitt bidrag an faderskap under slutet av 1800-talet och problematiserar genom studiet av brevmaterial myten om den deltagande fadern som ett modernt fenomen. Studien relateras till tidigare forskning som visat på hur fadersrollen förändrades i och med att det manliga arbetet skildes från hemmet. Några entydiga svar angående den svenska utvecklingen ges inte, men författaren pekar på likheter med studier kring vita fäder i de amerikanska sydstaterna.

Berglunds resultat skulle med fördel ha kunnat ställas mot litteraturvetaren Lars Wolfs studie av Ludvig Nordströms noveller och bilden av Ferdinand Lacks fadersroll. Även här står det sena 1800-talets i fokus eftersom Wolf tar sin utgångspunkt i novellernas självbiografiska implikationer. Det faderskap som framträder står i bjärt kontrast till det deltagande faderskap som Berglund målar upp och i stället är det spänningen mellan rollerna far och patron som fångar Wolfs intresse.

Även Catarina Lundströms bidrag knyter an till reproduktionen av manlighet. Hon gör det genom en undersökning av Robert Mörnerns skolkoloni Åsgård under början av 1900-talet. Här är det dock inte fadern, utan sönerna som hamnar i blickfånget. Författaren visar förtjänstfullt hur man i skolkolonins verksamhet inkluderade traditionellt kvinnligt arbete, men att verksamheten trots det kunde framställas som manligt kodad bland annat genom användningen av ett militärt språk. Vidare visar Lundström att vad som på ytan framstår som ett ifrågasättande av en rådande könsarbetsdelning egentligen var ett försvar för en kompletär syn på kön.

I antologins sista bidrag ger sig anglistikern Hedda Friberg i kast med en studie av könsidentiteter i kris och amerikaniseringen av den europeiska kulturen genom en närmare analys av Kalle Ankas värld. Författarens tolkning av Kalles äventyr som ett uttryck för ett motstånd mot den ankeborgska manliga hegemonin eller som en parodiering av den maskulina stereotypen övertygar emellertid inte. Friberg förbiser serietidningshumorns konventioner, vilket gör att hon inte ser den manliga normen som en förutsättning för vad som uppfattas som roligt. Mer intressant är däremot den koppling som görs mellan Kalle Anka och rasistiska bilder av spanskalande grupper, en koppling som borde ha fått större utrymme.

Som framgått är *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka* inte något sammanhållet verk och bidragen är av skiftande kvalitet. Dock rymmer antologin intressanta bidrag som visar hur genusteoretiska utgångspunkter kan hjälpa oss att problematisera män och manlighet. Samtidigt undrar man efter läsningen av denna brokiga produktion vad studiet av manlighet skall syfta till. Bör allt som rör män ses som ett uttryck för manlighet eller bör manlighet användas som ett teoretiskt begrepp för att studera maktrelationer?

Esbjörn Larsson

Dag Lindström, *Forntid i Sverige – en introduktion*, Natur och Kultur, Stockholm 2004. 138 s.

Helt oväntat har en liten vacker, inbunden bok om forntiden i Sverige, från den äldsta stenåldern till vikingatidens slut, uppenbarat sig. Den är författad av Dag Lindström, docent i historia vid Linköpings universitet. Syftet sägs vara att presentera tolkningar av forntiden i Sverige. Det låter lovande och det är därför med spänd förväntan man som arkeolog tar sig an boken. Att författaren inte är arkeolog kan ju också innebära att han ser andra saker i forntidshistorien än vad arkeologer brukar göra. Redan i inledningskapitlet blir man emellertid besviken. Där framgår att Lindström är anhängare till en inom arkeologin förlegad positivistisk, systemteoretisk och naturdeterministisk vetenskapssyn, som dominerade på 1970-talet, men som i mycket är passerad av 20 års arkeologisk forskning. Vidare framgår det att texten i allt väsentligt bygger på arkeologen Göran Burenhults stora arbete *Arkeologi i Norden* i två band från 1999/2000, utgiven av samma förlag. Burenhults text, som också präglas av ovannämnda synsätt, är dock i allt väsentligt skriven strax efter 1980 (första upplagan kom 1982–1984), vilket Lindström inte reflekterar över. Burenhults bok innehåller emellertid många uppdaterade tematiska rutor skrivna av olika arkeologer, där spännande idéer framförs. Det i mitt tycke förlegade synsättet gör *Forntid i Sverige* mindre intressant för universitetsstudierande, och kanske i viss mån också för en intresserad allmänhet, de två kategorier läsare som boken enligt pressmeddelandet vänder sig till. Det är synd att förlaget eller Lindström inte låtit en uppdaterad och teori-medveten arkeolog ta del av manuskriptet, eller ännu hellre, medverka som del-författare. Lindströms litteraturförslag i slutet av boken håller dock hög klass, men jag ser inte att innehållet i dessa arbeten i någon större utsträckning påverkat bokens text. Ibland märker man emellertid att just forskning kring Östergötlands forntid får extra stor uppmärksamhet och känns mer aktuell.

Stenåldern rubriksätts "Från jägare till jordbrukare". Här tydliggörs det försörjningsekonomiska synsätt som präglar avsnittet. Jag exemplifierar med tolkningarna kring varför jordbruket infördes. Jordbruket gjorde "sitt intåg" och med det inleddes "kulturlandskapets historia". Jordbruket kunde föda fler människor, så befolkningen växte. Risken för svält och överbefolkning uppkom. Man fick arbeta betydligt mer. Sociala skillnader ökade och hierarkier samt könsskillnader framträdde tydligare. Territoriet markerades och aggressiviteten ökade markant. Lindström frågar sig varför övergången till jordbruk alls ägde rum, en berättigad fråga när man betraktar det ovanstående. Svaret blir de vanliga för en naturdeterministisk syn, nämligen klimatförändringar och befolkningsöverskott. När man väl börjat med jordbruk fanns ingen återvändo, beroende på den ökande befolkningen. Detta tror vi inte på idag, utan ser sociala orsaker till domesticering av växter och djur (och människor).

Bronsåldern har rubriken "Nya kulturella och sociala mönster". Det låter lovande. Här verkar inte längre enkla försörjningsekonomiska förhållanden vara styrande. Texten är också mer i linje med aktuella tankesätt. Lindström menar att vid övergången till yngre bronsålder visar sig stora förändringar. "Byggandet av storhögar och rösen upphör. Tillgången på brons verkar ha minskat och det finns tecken på att utbytet med kontinenten gick tillbaka", skriver Lindström. Vad beror då detta på? Jo, "[e]tt kallare och fuktigare klimat kan ha minskat avkastningen från jordbruket. En växande befolkning kan också ha resulterat i tilltagande knapphet på resurser." Detta tror vi inte längre på, och det gör inte Lindström heller. Han ser här en kombination av kulturella, sociala och ekonomiska förändringar. Hur skall detta förstås? Jordbruket fick en allt mer dominerande roll. En förändring från ett system med extensiv boskaphållning med bosättningar på lätta sandjordar till en förskjutning mot tyngre lerjordar och reglerad betesgång noteras. Det äldre systemet gav ett stort överskott och därmed en betydande folkökning, vilket ledde till att jordarna utarmades – därav skiftet. Klimat, försörjningsekonomi, befolkningsökning och kris – typiskt för 1970-talets arkeologiska synsätt. Det sociala och kulturella blev det inte så mycket av. Glimtvis kommer dock detta fram, så som i det välskrivna underkapitlet om vallanläggningar ("fornborgar") som rituella arenor.

Järnåldern (som inkluderar vikingatiden) rubriksätts "Bondebygd, stormän och järn". Bondebygd och stormän präglade även framställningen kring bronsåldern: Järnet är nytt. Klimatet blev sämre. Detta ledde dock inte till några drastiska förändringar – "människorna har successivt anpassat sig och sitt näringsfång till dessa förändrade förhållanden". Oavsett om förändringar går snabbt eller långsamt så är det ändå klimatet som styr. Lindström redovisar insiktsfullt järnålderns olika agrara lämningar, såsom fossila åkrar, stensträngar, bandparceller, röjningsrösen med mera. Detta ger en bild av jordbruksexpansion med efter hand intensifierat åkerbruk.

En spännande fornlämningskategori som under senare år uppmärksammas mycket är fornborgarna från romersk järnålder/folkvandringstid. Lindström anser dem med rätta svårtolkade och en rad förslag till tolkning räknas upp: Militära anläggningar, kontroll av kommunikationsleder och territorier, mötesplatser, marknadsplatser, hantverksplatser, befästa gårdar, fångstplatser, djurhågnader eller en allmänt religiös, kultisk, symbolisk och ideologisk funktion. Vad återstår? Problemet med dessa förslag är att de blir tämligen meningslösa – de visar att vi ingenting vet om fornborgars djupare innebörd. Det är inte sant, men för att förstå dem bättre måste anläggningarna sättas in i sina relevanta forntidshistoriska sammanhang. Lindströms diskussion kring den 3,5 km långa jordvallanläggningen Götavirke (modernt namn) i östra Östergötland som skydd eller kontroll av landskapets inre är ett steg i den riktningen.

Förändringarna vid övergången till yngre järnålder tolkades tidigare som en

ekonomisk tillbakagång och kris, präglad av ödeläggelse, krig, pest och folkminskning, skriver Lindström. Detta tror vi inte på längre, och Lindström menar att det kanske inte alls förelåg någon kris. Det har han rätt i. Det handlar om en omstrukturering av bebyggelsen och gravfälten, stensträngsbygden upphör (d v s stensträngarnas roll ändras men jordbruket fortsätter) och bebyggelsen förtätas till små bybildningar och ensamgårdar. Jordbruket intensifieras och expanderar sedan till nya områden. Men varför? Det får vi inget svar på.

Kanske är det här som "stormännen" kommer in, men det är oklart. Norr om Mälaren finns gravfält där människor, en per generation, gravlagts i båtar. I Valsgärde och Vendel är det krigare med häst som gravlagts i båtarna. Lindström menar i enlighet med sitt ekonomiska synsätt att det är en styrande elit som kontrollerat handelsvägarna som vilar här. Vikingatidens silverdepåer tolkas som handelsvinster, vilket gör Gotland till handelsön framför andra. Mynten och det klippta silvret var betalningsmedel. Alla delar inte detta ekonomiska synsätt, och Lindström anför också att depåerna kan tolkas som offerfynd. På samma sätt som när det gällde fornborgar måste silvret sättas in i sitt sammanhang för att kunna förstås. Då får vi nog överge tolkningen som handelsvinster och betalningsmedel – det ligger ju faktiskt till stor del kvar i jorden.

Riksenandet behandlas avslutningsvis. Processen beskrivs som utgående från flera regionala centra, där götalandskapen spelar en viktig roll, tillsammans med Mälardalen. Det känns bra. Symptomatiskt är dock att boken slutar med att förklara Stockholms uppkomst och Mälardalens politiska dominans från 1200-talet med att järnhandeln gick den vägen. Det känns mindre bra.

För läsaren blir det mer och mer uppenbart att klimatförändringar, befolkningsökning, försörjningsekonomi och handel inte ger någon djupare förståelse för forntidshistoriens skiftande kulturella förhållanden. Inte heller ger de insikter i varför förhållandena får just de materiella uttryck vi ser i landskapet. Dag Lindström presenterar egentligen inte sammansatta tolkningar, utan snarare beskrivningar utifrån ett bestämt synsätt.

Det är emellertid bra att boken finns. Den kan användas vid universitet och högskolor, på samma sätt som vi använder Burenhults arbeten, det vill säga med en kritisk läroledd debatt. Något alternativ finns knappast idag, så jag vill egentligen inte kritisera Dag Lindström för att han skrivit boken, utan snarare arkeologerna för att de inte gjort det.

Anders Carlsson

Adrian Goldsworthy, *Puniska kriget. Kampen mellan Rom och Karthago*, Historiska media, Lund 2002. Översättning Hans Magnusson. 476 s.

Säger man puniska kriget brukar någon i åhörarkretsen kunna associera till Hannibal och elefanterna. Sedan blir det ingenting mera. Så ser den kärva verkligheten ut för alla oss, som har ett omätligt intresse för antiken. Det är också den situationsbilden som inleder förordet i Adrian Goldsworthys bok *Puniska kriget*. Goldsworthy diskuterar det bristande intresset för antiken, även hos professionella historiker. Detta, anser författaren, beror på att de klassiska språken inte längre har samma position i den västerländska skolutbildningen och det finns väl föga att invända mot den förklaringen. Dock bör det tilläggas att intresset för antiken aldrig helt kommer att försvinna, trots tappra försök från utbildningsplanerare att stävja det. Vad Goldsworthy nämligen inte påpekar är att vi som redan i unga år har fångats av antikens fascinerande kultur och historia är fast för livet. Vi utgör en ständigt läsvillig och intresserad publik. Vi bildar ett slags internationellt broder- och systerskap, unga studenter likaväl som pensionerade professorer. Vi har läst samma böcker och vi känner omedelbart igen varandra, oberoende av vad vi annars sysslar med i vårt professionella och privata liv. Vi kastar oss givetvis genast över en nyutkommen bok om kriget mellan Rom och Karthago.

Militärhistoriker har också ett speciellt intresse för dessa krig, nämligen slaget vid Cannae. Men kommer någon annan överhuvudtaget att titta åt boken? Om det verkligen är så illa ställt är det bara att beklaga för *Puniska kriget* är en i allra högsta grad läsvärd bok. Goldsworthy själv är en anmärkningsvärt ung (f 1969) brittisk militärhistoriker och *Puniska kriget* är hans fjärde verk, men det första i svensk översättning. Ämnet i sig äger större aktualitet än många andra av antikens nog så intressanta problem. Även om man inte ansluter sig till uppfattningar om tröga strukturer och kontinuitet genom tidsepokerna kan det inte förnekas att det var konflikten mellan Rom och Karthago som ledde till romarnas herravälde över Medelhavet. Därmed inleddes deras världsherravälde, vars betydelse för den västerländska kulturen inte gärna bör förnekas i dessa tider av sökande efter en europeisk identitet.

Goldsworthy stöder sig huvudsakligen på Polybios och där material fattas hos denne går han till andra antika historiker, närmare bestämt Livius och Antiochos (tredje puniska kriget). Därutöver kompletterar han med arkeologiskt material. Källkritiska betraktelser förekommer genomgående och boken är också försedd med en ordentlig notapparat. Detta är på intet sätt hindrande för läsvänligheten, vilket brukar vara en vanlig populärvetenskaplig fördom. Bokens lättillgänglighet kan dock främst tillskrivas det kronologiska upplägget. På traditionellt manér inleds berättelsen med en presentation av de båda huvudaktörerna, Rom och Karthago. Eftersom Roms historia är bättre känd och också bättre dokumenterad blir

det i första hand Karthago som tilldrar sig läsarens uppmärksamhet. Det starkt aristokratiskt präglade Karthago styrdes av två suffeter (ett slags kungar), ett råd och en folkförsamling, som trots rättighet att ställa motförslag inte verkar ha haft någon större makt i praktiken. Vad som särskilt bör observeras är åtskillnaden mellan politisk och militär makt, samt en genomprofessionell armé i motsats till det romerska folkförsvaret. När presentationen är klar följer så en spännande berättelse indelad i tre skeden. Upptakten, när romarna ännu var fjärran från vad de senare skulle bli, följs av höjdpunkten, vars huvudperson givetvis är Hannibal Barkas (den store) och slutakten utgörs av Karthagos definitiva undergång. Segerherren hette Scipio Aemilianus, inte att förväxla med Scipio Africanus, som tidigare hade besegrat Hannibal den store. Det sista fälttåget mot Karthago sammanföll för övrigt med den romerska erövringen av Korinth, vilket markerade ett nytt skede i den romerska krigspolitiken, som nu hade blivit en hänsynslös erövringspolitik.

Att Cannae skulle bli den seger det blev för Hannibal var inte självskrivet. Goldsworthys ingående beskrivning av vad som hände visar att vi egentligen inte känner alla detaljer kring detta slag så väl som det ibland framställs i militära instruktionsböcker. Mycket av segern tycks ha berott på Hasdrubals extraordinära kontroll över kavalleriet. Vi vet inte ens om ordern som instruerade fotfolket på flankerna att vända sig inåt – alltså inledningen till den berömda inringningen – var planerad eller improviserad. Hannibal använde sig inte heller konsekvent av inringningstaktiken i sin krigföring. I slaget vid Zama gick han rakt framåt och förlorade. Orsaken till nederlaget var dock inte framryckningstaktiken, utan de bristfälligt tränade elefanterna, som greps av panik.

Men Goldsworthys skildring av kriget är inte enbart taktikanalys. Författaren ger oss också redogörelser för krigets dramatik och hänsynslöshet. Läsare, som kanske tror att teknikens mörka sida saknades i forna tiders krigföring och att den tidens krig följaktligen var mindre grymma än de nutida, kommer att förlora en illusion vid läsning av Goldsworthy. Den moderna massförstörelsens tekniskt eleganta grymhet finns inte, men man kan inte undgå att reflektera över de sinnrika och förfärliga ingenjörskonstruktioner som användes i antikens krig. Stor möda lades ner på dessa konstruktioner, enbart ämnade till förstörelse. Hur upplevde karthagerna synen av ett romerskt stridskepp med uppfälld äntringsbrygga, försedd med en stor näbbliknande hulling? Vad kände de, när de från citadellet kunde iakttä hur belägringsramperna byggdes och alltför väl visste hur dessa skulle användas? När segraren sedan skall rensa upp på slagfältet efter själva striden går författaren ner på individnivå. En sådan berättarteknik lämnar inget utrymme för att idealisera kriget. Med samma berättarteknik punkterade på sin tid även Erich Maria Remarque effektivt alla romantiserade krigsskildringar i romanen *På Västfronten inte nytt*.

Goldsworthy förklarar romarnas seger huvudsakligen genom deras vägran att

förhandla, även efter en förlust. Här gör han en jämförelse med kriget mot Phyrus. Romarna erkände sig aldrig besegrade, helt i strid med antik krigskonvention, och tvingade därmed den förbluffade motståndaren att fortsätta striden, tills han slutligen tröttades ut och gick under. I avslutningskapitlet gör Goldsworthy en parallell till andra världskriget, när Churchill vägrade förhandla med Hitler, trots att nästan hela Europa var besegrat, Storbritannien hotades av invasion och tyskarna inte var ovilliga till en förhandlingsfred för att undvika tvåfrontsriget. Parallellen är attraktiv och har gjorts förr, bland annat av den danske författaren och motståndsmannen Kaj Munk i dennes enaktare *Före Cannae*. Den är ändå inte riktigt övertygande, därtill är vår tid och antiken alltför olika. Goldsworthy poängterar inte heller denna parallell alltför mycket. Annars behöver man ju bara påminna sig att även Hitler vägrade erkänna sig besegrad, dock med mindre lyckad utgång. Övertygande är däremot jämförelsen mellan Cannae och slaget vid Somme 1916 som likartade katastrofer, givetvis med hänsyn till olikheter i tid och rum.

Två frågor brukar alltid dyka upp när man talar om de puniska krigen. Den första gäller vad det slutligen blev av Hannibal. Han blev efter andra puniska kriget suffet i Karthago, men anklagades senare av romarna för anstiftan till fiendskap mot Rom och tvingades till landsflykt i staterna i östra Medelhavet. Inför ett hot om utlämning till Rom tog han sitt liv genom gift. Den andra frågan gäller elefanterna. Vilken sorts elefanter var det egentligen som gick över Alperna? Den afrikanska elefanten är alltför svårtämjd för att användas i krig och att skeppa indiska elefanter till Karthago hade förmodligen varit en ännu större prestation än själva tåget. Elefanten i Hannibals armé var en mindre, afrikansk skogselefant, numera utdöd, liksom de skogar kring Medelhavet där den en gång hade sin hemvist.

Margaretha Mellberg

Mats Wahlberg (red), *Svenskt ortnamnslexikon*, Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI), Stockholm 2003. 422 s.

Forskning om ortnamn bedrivs som en gren av ämnena nordiska språk och svenska vid universitet och högskolor. Arkiv med ansvar för ortnamn och dialekter bedriver också sådan forskning. Det centrala institutet inom ämnesområdet är SOFI – Språk- och folkminnesinstitutet – som i samarbete med Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet har presenterat ortnamnsforskningens nuläge i *Svenskt ortnamnslexikon*, redigerat av förste forskningsarkivarie Mats Wahlberg. Syftet är att i populärvetenskaplig form presentera ortnamnsforskningens aktuella kunskaper. Boken vänder sig alltså inte primärt till forskare.

Verket inleds med en kortare översikt där ortnamnsforskningens relevans pre-

ciseras. Tillämpad forskning kring ortnamn används i det pågående byråkratiska arbete som framförallt olika myndigheter utför kring namnskick och ortografi. Här är forskarnas kunskaper viktiga för besluten – beslut som i undantagsfall kan vara kontroversiella vilket övertjejade bokstäver på namnskyltar vittnar om. Huvudavsnittet är en traditionell alfabetisk uppslagsdel, Abbekås–Öxnevalle. Kommunen, tätorten och församlingen Gnosjö i västra Småland ges exempelvis följande ortnamnsanalys:

”Gnosjö kn, samt sn och tätort, Västbo härad, Småland. (*jnnan*) *Gnoxrydh sokn* 1397. – I jordeböckerna från och med 1538 finns ett kyrkohemma antecknat, men det är osäkert om här funnits någon kyrkby, vars namn efter vanligt mönster övertagits av socknen. Innebörden av förleden är oklar. Den ursprungliga efterleden *ryd* ’röjning’ omvandlades under 1600-talet i skrift till *sjö*, väl på grund av kyrkans läge vid sjön Gnosjösjön (namnets genuina uttal är >>Gnox>>).” Artiklarna innehåller således skriftliga belägg, tolkningar av för- och efterleder samt ortografiska förändringar.

Uppslagsdelen omfattar dels namn på socknar, landsdelar, landskap, län, städer, kommuner och merparten av landets tätorter. Dels finns ett antal översikter insprängda, till exempel artiklar om efterleder som lösa, måla och rum. De samiska och finska ortnamnen ges ett stort utrymme, och för dessa kategorier presenteras nytolkningar i ett lexikon för första gången. Stavningen av samiska namn följer kartmyndigheternas arbete med att införa lulesamiska, umesamiska och sydsamiska namnformer på officiella kartor. I vissa fall är dock samisk ortografi fortfarande oklar. Beträffande svenskspråkiga namn finns naturligtvis också nyare tolkningar där forskningsfronten flyttats fram. I omstridda fall har redaktionen valt att ta ställning mellan olika tolkningar.

Akribin är god. Vid en slumpmässig faktakontroll upptäckte jag någon enstaka felaktig uppgift; exempelvis erhöi Nybro stadsrättigheter 1932 och inte 1925. För forskare med äldrehistorisk inriktning är ett sådant här utmärkt uppslagsverk av stort värde. Ortnamn kan till exempel antyda hur gammal en bygd är eller berätta om specifika naturförhållanden som på ett omvälvande vis förändrats eller inte längre existerar. Ortnamnstolkaren bör i sådana fall studera platsen och ta hänsyn till förändringar som landhöjningar och jordbrukets påverkan genom århundraden. Uppslagsdelens fotografier illustrerar i flera fall naturförhållanden och höjer på så vis lexikonets värde. En omfattande bibliografi över ortnamnsforskningen med lästips för den som vill gå vidare avslutar. För alla ortnamnsintresserade lokal- och hembygdshistoriker, journalister med flera är detta lexikon en guldgruva att ösa ur.

Mats Johansson

Thomas Lindkvist & Janken Myrdal (red), *Trälär: Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*, Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria, Nordiska museet, Stockholm 2003. 197 s.

I svensk arkeologisk och medeltidshistorisk forskning erbjuder frågan om trälarnas funktioner och ställning ett fascinerande men svårgripbart problem. Associationerna går ofta till litterära fornvästnordiska produkter som eddadikten Rígsthula, något en av essäerna i föreliggande samling uttryckligen varnar för. Den tråkiga sanningen är att beläggen för ofria samhällsgrupper i det äldre svenska samhället är få och svårtolkade – samtidigt som skildringar av trälarna ofta spelat en framträdande roll i historiska romaner. För tiden före 1200-talet har vi nästan inget skriftligt material alls, och med tanke på att träldomsinstitutionen definitivt utvecklades med Magnus Erikssons stadga från 1335 betyder det att endast en sen, relativt kort del av företelets historia kan följas med någon säkerhet. Inte heller för denna sena period kan materialet sägas vara ymnigt. Icke desto mindre har denna viktiga aspekt av vår historia inspirerat till 10 artiklar som i metod och perspektiv är mycket olika. Här används arkeologiska och språkhistoriska grepp likaväl som historiska analyser på mikro- och makronivå. Tidsperspektivet sträcker sig från järnåldern till slutfasen av 1300-talet. I jämförelse med tidigare forskning läggs ovanligt stor vikt vid försök att komma åt den äldre träldomen. Hälften av artiklarna fokuserar på perioder som i stort sett saknar skriftliga belägg och alltså förlitar sig på arkeologisk dokumentation, etymologiska resonemang och komparativa grepp. På grund av materialets natur har tonvikten annars tenderat att ligga på den sista fasen under högmedeltiden.

Intressanta är inte minst försöken att genom ett resonemang kring det arkeologiska fyndmaterialet dra slutsatser om träldomens förekomst under järnåldern. Karin Nordström och Frands Herschend föreslår på grundval av undersökningar av boplatserna i Vallhagar och Eketorp att dessa orter har haft ett boende i ladugårdar som skulle kunna motsvara trälarnas, eftersom det värmts av en eldstad som inte fyllt den ordinära bostadens syfte – vissa grupper har med andra ord förlorat rätten att bilda egna hushåll. Argumentationen innefattar en analys av vissa passager i den berömda eddadikten Rígsthula. Här vill jag inlägga en stark reservation då såväl diktens ålder som funktion är så omdiskuterade, en diskussion som inte berörs i artikeln. Ett något annat perspektiv har Anton Seiler. Han utgår i sin artikel från gravmaterialet från yngre järnålder och påtalar att vissa högreståndspersoner fick med sig en eller flera trälarna som gravgods. Träldomens förekomst tycks därmed bekräftas på stormannagårdar medan vi knappast kan säga något om utbredningen i övrigt utifrån gravmaterialet – smärre gårdar hade kanske inte råd att göra sig av med arbetskraften genom människooffer.

Den inledande och den avslutande essän, skrivna av Thomas Lindkvist respektive Dick Harrison, tar större komparativa grepp på frågan genom att diskutera

den i ett allmäneuropeiskt eller till och med (i Harrisons fall) globalhistoriskt perspektiv. Det är i själva verket i hög grad oklart hur och när övergången från senantikens ofria arbetskraft till den från det högmedeltida samhället kända livegenskapen ägde rum i det kristna Europa. Den franske medeltidshistorikern Georges Duby formulerade 1978 en känd tes om en västeuropeisk "feodal revolution" under i stort sett 1000-talet, en tes som kritiskt diskuteras hos såväl Lindkvist som Harrison. Speciellt Harrison pekar på hur pass lösa slutsatserna om ofrihetens utveckling i Västeuropa mellan 500 och 1000 faktiskt är, även där de formulerats av en senare tids forskning. En social term som träl/ofri kan ha uppvisat en betydligt större flexibilitet än den gängse schablonbilden låter ana, en iakttagelse som har relevans både för den större europeiska och för den specifikt nordiska bilden.

Det är svårt att göra de olika bidragen rättvisa inom ramen för en kortrecension. Även om artiklarna är av något skiftande kvalitet är de genomgående värda begrundan, inte minst med tanke på att de delvis motsäger varandra i ett antal större eller mindre frågor och detaljer. Vad de alla pekar på är att ämnet är långt ifrån uttömt. En tydligare samverkan över ämnesgränserna bör vara den logiska följden.

Hans Hägerdal

Maria Ågren (red), *Hans & Hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, Opuscula Historica Upsaliensia 30, Swedish Science Press, Uppsala 2003. 304 s.

Män, kvinnor, jord, pengar och makt – med dessa enkla nyckelord kan man beskriva denna artikelantologi som utgör det trettionde bandet i Uppsala-historikernas mångsidiga *Opuscula*-serie. Allt som allt 12 forskare från åtta olika universitet har medverkat i verket, men trots att var och en har närmat sig tematiken ur sin egen infallsvinkel, är resultatet överraskande enhetligt och verket ger en gedigen översikt över de två olika könnens möjligheter att förvärva och utnyttja egendom och resurser (makt, status, socialt kapital eller samhälleligt deltagande) i Sverige. Tidsramen är vid och sträcker sig från Nordens kristnande till uppkomsten av det moderna svenska samhället.

Trots att huvudrubriken är *Hans & Hennes*, får kvinnan och hennes underordnade ställning i förhållande till mannen mer utrymme – något som också annars har varit typiskt för genusforskningen. Ett annat karakteristiskt drag är att genus temat har kopplats till ägande, vilket i hög grad beror på källäget: I det agrara samhället blev allt som anknöt till jordägandet i allmänhet noggrant dokumenterat. Följden härav är att analysen fokuseras först och främst på relativt välbärgade samhällsskikt. Därför berättar författarna ett och annat om bönder, bor-

gare, fräse och entreprenörer, men oftast ingenting om till exempel pigor och drängar. Tjänstefolkets ekonomiska angelägenheter berörs dock i Solveig Fagerlunds analys av skuldförhållanden i Helsingborg på 1700-talet.

Underrubriken "Sverige" hänvisar i första hand till det geografiska område vilket konungariket Sverige omfattar idag. Representerade är därför även två senare vunna landskap, Skåne och Jämtland. Solveig Fagerlunds analys av kreditrelationer i Helsingborg behandlar faktiskt tiden efter det att den skånska rättskulturen måste efterfölja svenska lagar och normer. Men då Anna Hansen i sitt bidrag analyserar hur jämtländska mäns och kvinnors rätt att äga jord förändrades efter det att Jämtland år 1645 övergått från dansk (ursprungligen norsk) till svensk ägo, blir det obegripligt hur författaren till den närmast föregående artikeln, Gabriela Bjarne Larsson, kan analysera jämtländska bondekvinnors jordtransaktioner under medeltiden som uttryck för genustolkningar i det medeltida *Sverige* utan några som helst hänvisningar till den norska eller den danska lagstiftningen. Hennes iakttagelse, att kvinnor bara sällan ingick egendomstransaktioner självständigt utan manlig målsmans samtycke, verkar visserligen ha gällt också i det agrara Sverige (och överallt i det förindustriella Europa).

En av artiklarna i *Hans & Hennes* behandlar också förhållandena i den riksdel som förlorades år 1809. Åsa Karlsson Sjögrens analys av rösträttsdebatter i svenska och finländska städer under frihetstiden är redan tematiskt intressant, eftersom den påminner oss om att kvinnor – visserligen bara en liten och förmodligen minoritet bland borgarkvinnorna – kunde önska sig och ibland också få rösträtt när rådmän, borgmästare eller riksdagsmän valdes.

De flesta artiklar bygger på källor som berättar om hur egendomar och resurser hanterades i verkligheten. Det enda undantaget utgörs av Anna Hansens artikel om hur egendom kunde förvärfvas och upplåtas i Jämtland på 1600-talet efter statsbytet. Till följd av att hon opererar mest med lagtexter, alltså normativa källor, har tolkningarna blivit delvis vaga: Det går nog att urskilja skillnader mellan den norska och den svenska lagen beträffande mäns myndighetsålder, såsom Hansen konstaterar, men kunde en 15-årig svensk yngling faktiskt sköta egendoms- transaktioner lika självständigt som dubbelt så gamla familjefäder? Åtnjöt en så ung bonde samma auktoritet som sina äldre gelikar i sitt lokalsamhälle? Kanske det i praktiken inte fanns en så stor skillnad jämfört med den norska lagstiftningen, enligt vilken mannen blev myndig endast gradvis och uppnådde den fullständiga myndigheten först vid 25 års ålder. Därför skulle det enligt min mening ha varit angeläget att ta en grundligare titt på tingsprotokoll och andra motsvarande källor.

Kvinnors genusbyten beskrivs noggrant i *Hans & Hennes*, men jag är inte helt övertygad om att förklaringarna till dem alltid är uttömmande. Enligt min åsikt förblir det obesvarat, varför det var lättare för somliga kvinnor än andra att bli accepterade som fullvärdiga eller nästan fullvärdiga aktörer i ekonomiska trans-

aktioner eller på offentliga arenor. Inte alla änkor eller husmödrar "bytte genus". Kanske man borde försöka fästa mer uppmärksamhet vid personliga egenskapers betydelse, även om dylika faktorer är svårare att komma åt.

Som helhet utgör *Hans & Hennes* ett högklassigt tillägg till den redan existerande genushistoriska litteraturen. Men då det redan har skrivits en mängd motsvarande verk och ännu fler torde vara på väg, vore det kanske dags att i fortsättningen i sådana här sammanfattande framställningar börja fästa mer uppmärksamhet vid andra aspekter än blott kön. Kvinnor utgör ju inte en homogen massa, och det gör män inte heller. Faktorer som definierar människolivet utgör en mångfald, till exempel åldern spelar även roll, något som jag redan har lyft fram i min invändning mot en detalj i Anna Hansens i sig välskrivna artikel. Kanske det också vore på sin plats att undersöka hur gränsdragningar och gränsöverskridanden mellan manligt och kvinnligt har definierats bland de obesuttna skikten, vilka inte äger jord eller någon annan nämnvärd egendom.

Marko Lamberg

Bengt Ankarloo, *Helvetet. Döden och de eviga straffen i Västerlandets kristna tradition*, Historiska Media, Lund 2003. 305 s.

I den kristna kyrkans historia har helvetet av tradition tilldragit sig stor uppmärksamhet och givit stoff såväl för teologisk och filosofisk spekulering som för konstnärlig kreativitet. Detta illustreras i Bengt Ankarloos bok om helvetet. Han visar hur de kristna föreställningarna om helvetet uppkommit och förändrats genom tiderna. I dagens sekulariserade västerländska samhälle tror bara en minoritet på existensen av ett helvete. Svenska kyrkan har, liksom många andra protestantiska kyrkor, i princip avskrivit tanken på ett hinsides helvete, medan den katolska kyrkan håller fast vid denna lära, även om den, vilket Ankarloo understryker, numera är betydligt mera återhållsam i sin beskrivning av de eviga kvalen än tidigare.

I bokens 12 kapitel behandlas bibliska och folkliga föreställningar om helvetet, kyrkofädernas och kyrkans undervisning, kätterska idéer, profetiska visioner och litterära bearbetningar, bilden av Satan och hans demoner, den tilltagande kritiken mot helvetestron från 1700-talet och framåt samt moderna apologier för och revisioner av de kristna dogmerna på detta område. Den kristna läran om de yttersta tingen bygger på ett fundament som kan härledas dels från den grekiska filosofins föreställning om att människan består av en förgänglig kropp och en odödlig själ, dels från Bibeln. Utgångspunkten är att livet fortsätter efter döden och att Jesus genom sin offerdöd på korset öppnat vägen till paradiset. Genom dopet, som tvättar bort den arvssynd som genom de första människornas avfall blivit en del av den mänskliga naturen, öppnas vägen till ett dygdigt liv i kyrkans

gemenskap, vilket ger möjlighet att med Guds nåd bli delaktig av det eviga livet i paradiset. För alla dem som levtt ett liv i synd och obotfärdighet väntar fördömmelse och evigt lidande i helvetet. Så småningom tillkom också föreställningen om skärselden som en genomgångsstation på vägen till paradiset för de mindre fullkomliga. Här renas själen från de synder som människan inte hunnit sona under sin livstid. Genom sina gudstjänster och förböner tänktes kyrkan bidra till att lindra plågorna i skärselden, och varje enskild kristen kunde medverka i denna solidaritetshandling genom gåvor till kyrkan eller genom egna botövningar.

Men denna i sig enkla lära blev redan tidigt föremål för lärda spekulationer, eskatologiska visioner, folklig berättarkonst och litterära bearbetningar. Det är detta som står i centrum i Ankarloos bok, vilken bygger på tidigare forskning på området med en viss slagsida åt forskare med anknytning till den franska annales-traditionen. Helvetesläran var, konstaterar han, inte bara en teologisk fråga utan den hade också ett didaktiskt, folkfostrande och politiskt syfte, vilket ledde till ständiga anpassningar av och perspektivförskjutningar i förkunnelsen. Den kristna diskursen om döden och de eviga straffen kan därmed ses som en återspeglning av den allmänna samhälls- och mentalitetsutvecklingen. Ankarloo identifierar fyra sådana faser av förändring. Den första skedde under tidig medeltid och sammanhänge med kristendomens nya status som statsreligion. Hade man tidigare utgått från att alla kristna skulle komma till himmelen, kom, hävdar han, kretsen av utvalda i den teologiska diskursen nu att inskränkas till martyrer, eremiter och klosterfolk som levde i sträng askes.

Nästa stora förändring skedde under högmedeltiden, då läran om skärselden dogmatiserades och botsakramentet gjordes till en fast, för alla kristna förpliktigande inrättning. Därmed erbjöds försoningsvägar för de kristna som levde "i världen" samtidigt som kyrkan fick ett mer djupgående inflytande över deras vardag. För de rika erbjöds då som tidigare möjligheten att säkra sig bistånd i skärselden genom att donera medel till kyrkan, vilka kunde användas både till storslagen byggverksamhet och till välgörande ändamål. Ankarloo ser detta sofistikerade kyrkliga botsystem som ett uttryck för en pedagogisk strategi som vittnar om en djup insikt om människors existentiella och sociala behov. Det var också under denna tid som man började skildra helvetet som ett mäktigt rike styrt av Satan och hans demoner enligt samma principer som jordiska furstendömen men med en inverterad politisk och moralisk ordning. De reformatoriska kyrkorna tog avstånd från tanken på skärselden och möjligheten att bistå de döda med förböner, men läran om helvetet och de eviga straffen bibehölls och fick, liksom i katolska länder, kraftigt stöd i form av folkliga visioner. I de svenska häxprocesserna ges många målande beskrivningar av helvetets inverterade och per-versa (o)ordning.

Nästa förändringsfas förlägger Ankarloo till upplysningstiden, då de hävdvunna, svavelosande helvetesbilderna utsattes för växande kritik från den bildade

eliten. Långsamt började emfasen förskjutas från de kroppsliga straffen till det psykiska lidande som den eviga förlusten av gemenskapen med Gud innebar. Detta förebådar, menar han, den förändring av straffrättsideologin från spektakulära kroppsstraff till förbättringspedagogiska fängelsestraff som inträdde under 1800-talet. Under denna period skedde nästa stora förändring, vilken sammanhänger med att kyrkans kulturella monopolställning bröts, vilket öppnade vägen för alternativa tolkningar av livets mål och mening. Men samtidigt som helvetet på detta sätt undanträngdes ur det folkliga medvetandet och för många blev till en metafor utan verklighetsförankring gav sig, påpekar Ankarloo, de kristna nationerna under 1900-talets stora krig i kast med att konstruera jordiska helveten av en aldrig förut skådad omfattning. Därmed blev de hinsides fasor som kristna förkunnare genom tiderna predikat i syfte att omvända sina åhörare till ett dygdigt liv realiteter som kunde bokföras i reportagens och memoarernas form.

Ankarloos ytterligt välskrivna, rikt illustrerade bok erbjuder en spännande läsning. Den ger en bra översikt över den kristna eskatologins grunder samtidigt som den illustrerar förkunnelsens förändring och tidsbundenhet. Ankarloo har en ateistisk utgångspunkt och utgår från att kristna trosdogmer och eskatologiska visioner är produkter av mänsklig skaparkraft, maktsträvanden eller kreativ fantasi. Men han undviker noggsamt att fälla nedsättande eller moraliserande omdömen om religiösa trosföreställningar och förhållningssätt. Boken genomsyras av en strävan att försöka förstå, förklara och kontextualisera den kristna förkunnelsen om de yttersta tingen och den utgör ett viktigt bidrag till förståelsen av västerlandet kulturutveckling under de senaste 2000 åren.

Yvonne Maria Werner

Patrik Åström, *Senmedeltidens svenska lagböcker. 136 lands- och stadslagshandskrifter. Dateringar och dateringsproblem*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Scandinavian Philology, New Series 32, Stockholm 2003. 244 s.

Det finns böcker som förvisso aldrig lär bli kioskvältare eller fascinerande kvällslektyr, men som man som historiker likväl är oändligt tacksam för att någon (d v s någon annan än en själv) har tagit sig tid att skriva. Till denna kategori hör tveklöst Patrik Åströms år 2003 utkomna *Senmedeltidens svenska lagböcker. 136 lands- och stadslagshandskrifter. Dateringar och dateringsproblem*. Som titeln antyder rör det sig om en omfattande empirisk analys av medeltida handskrifter, ett gott hantverk som lär leva länge i egenskap av riktlinje för svenska medievalister. Åström har undersökt 136 av de cirka 150 bevarade lagböcker och lagboks-

fragment som innehåller någon av de allmänna medeltida lagarna (Magnus Erikssons och Kristofers landslag samt Stadslagen), tillkomna cirka 1350–1550. Det innebär i praktiken att Åström daterar omkring 40 procent av alla bevarade medeltidssvenska böcker överhuvudtaget.

Dateringsmetoderna är två: dels datering utifrån vattenmärken i böckernas papper (en metod som är omöjlig att applicera på pergament), dels datering utifrån daterbara texter som återfinns i samma bokverk som lagarna. Språkhistoriska och paleografiska metoder underkänns däremot eftersom dessa metoder är alltför otillförlitliga. Överhuvudtaget tar Åström tillfället i akt att ingående diskutera dateringsmetodernas användbarhet.

Flera av analysens slutsatser är synnerligen intressanta, både ur medeltidshistorisk och ur allmän rättshistorisk synvinkel. Tack vare Åströms arbete framgår det ännu tydligare än tidigare hur föga stringent den svenska juridiska världen förhöll sig till lagtexter före tryckningen av Kristofers landslag år 1608. Trots att produktionen av böcker med Magnus Erikssons landslag upphörde i början av 1500-talet levde böckerna kvar länge och användes flitigt i rättskipningen. Åström är dock försiktig med att dra långtgående slutsatser av sina resultat – ibland litet väl försiktig. Han finner exempelvis att produktionen av lagböcker var mycket livligare under första hälften av 1400-talet än tidigare forskning gjort gällande, men han avstår från att sätta in resultatet i ett större historiskt perspektiv och länka bokproduktionen till Kalmarunionens politiska och juridiska kultur. Produktionen av lagböcker tycks dessutom, generellt sett, ha varit betydligt större under tiden omedelbart efter lagarnas tillkomst än man i äldre forskning har velat erkänna, men Åström undviker att söka förklara detta och nöjer sig med att använda termen "fingervisning" inför framtida forskning.

Men detta är typisk historikerkritik som inte fråntar dateringsanalysen dess betydelse *per se*. Åström har genom sin forskning visat hur det existerande och sedan länge kända juridiska källmaterialet kan ligga till grund för nya tolkningar av senmedeltidens historia, och det är gott nog.

Dick Harrison

Lara Apps & Andrew Gow, *Male Witches in Early Modern Europe*, Manchester University Press, Manchester & New York, 2003. 190 s.

Lara Apps och Andrew Gow driver den kontroversiella och provocerande tesen att den traditionella forskningen om de tidigmoderna häxprocesserna har blivit alltför kvinnofokuserad. Vart har alla de manliga häxorna tagit vägen? De finns ju i de demonologiska texterna. Varför skriver då ingen om dem inom forskningen?

Kvinnoforskningen anses som bekant ha vuxit fram som en reaktion mot kvinnornas osynlighet i den traditionella historieskrivningen. Här har författarna

vänt på det hela. Inom den demonologiska forskningen är det tvärtom männen som har blivit osynliga. En röd tråd genom boken är att uteslutandet av de manliga häxorna ur den moderna historiografin inte stämmer med den tidigmoderna förståelsen av häxorna. Ett annat budskap är att dynamiken i häxprocesserna skall appliceras på samma sätt på alla häxor oberoende av kön. Männen anklagades av samma anledningar och utsattes för samma behandling som kvinnorna. Men samtidigt ansågs de manliga häxorna implicit feminiserade.

Hur har då de manliga häxorna försvunnit från historieskrivningen? De flesta forskare nämner mycket kort att det också fanns manliga anklagade, men därefter tar den feministiska agendan helt överhanden, menar de två författarna. De ledande forskarna skärskådas historiografiskt. Hur bygger de upp sina resonemang? Går de till primärmaterial eller nöjer de sig med översättningar som andra har gjort med därtill hörande tendentiösa tolkningar? Särskilt Lyndal Ropers *Oedipus and the Devil. Witchcraft, Sexuality, and Religion in Early Modern Europe*, London (1994) och Stuart Clarks *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford (1997) granskas noggrant i ett genusperspektiv.

Apps och Gow redovisar statistik från olika länder och områden, som tyder på att de manliga häxorna inte har varit en *så* marginell förekomst. Variationerna har varit stora mellan olika delar av Europa, alltifrån 5 procent män i Basel till över 90 procent på Island. Finland, Estland, Burgund och Normandie är andra områden där hälften eller fler av de anklagade har varit män. Man bör således vara försiktigt med generaliseringar, menar de, nyansera bilden och lyfta upp variationerna till ytan. Ett sätt att nå detta mål är att genom särskilda fallstudier föra fram de tidigare osynliggjorda manliga häxorna i rampljuset. Själva hämtar de exempel från Essex och de processer som utgjorde fokus för Alan Macfarlane i *Witchcraft in Tudor and Stuart England* (1970), från Oberstdorf i de sydtyska Alperna, Salem, New England, New Romney, Kent och den schweiziska kantonen Vaud. I franska Loudon var den anklagade en jesuitpräst – så långt från de kvinnliga häxorna som tänkas kan. Dessa manliga häxor var visserligen oftast i minoritet och på så sätt ovanliga, men de anklagades av samma anledningar som sina kvinnliga motsvarigheter.

Tortyren som ett medel för att få den anklagade att bekänna ägnas ett eget kapitel. Författarna ifrågasätter Lyndal Ropers psykoanalytiska tolkning – tortyren tvingar fram en bekännelse, tortyren upphör, den anklagade tar tillbaka sin bekännelse, tortyren återupptas. Roper vill se dessa bekännelser och återtaganden som ett sado-masochistiskt spel mellan den anklagade, som utan undantag är kvinna, och den alltid manlige förhørsledaren. Det tror Apps och Gow inte ett ögonblick på. De tar hjälp av modern forskning om tortyroffer och pekar på det komplicerade sambandet mellan tortyrens effekter och offrets kamp för att behålla sin identitet och självkänsla. Istället för en modern psykoanalytisk tolkning lyfter de fram en religiös. Den fängslade är orolig för den egna själens framtid.

Han/hon ställs inför en omöjlig balansgång: Att bekänna för att slippa mer tortyr men samtidigt ljuga och förneka Gud och genom den framtvungade lögnen ådra sig Guds vrede. Eller att hålla fast vid Gud och därmed utsätta sig för mer och mer, till slut outhärdlig tortyr. Utgången var given för alla – åtminstone i häxprocesserna i Bamberg. Alla som fängslades tvingades under tortyr att erkänna och blev sedan brända på bål – man som kvinna, könet hade ingen betydelse i den processen.

Vad forskarnas könsblindhet angår, konstaterar författarna att de förvisso ser genus, men bara kvinnligt sådant. En filologisk analys av demonologiska texter visar att både manliga och kvinnliga benämningar/böjningsformer förekommer. Det gäller både abstrakta referenser – häxor i allmänhet – och konkreta – omnämmanden av särskilda namngivna häxor. En analys av bilderna från demonologiska texter, bland annat från Olaus Magnus, ger samma resultat. Både manliga och kvinnliga häxor finns avbildade, på 1400-talet såväl som på 1600-talet. Jag kan bara instämma; det finns gott om bilder på manliga häxor/trollkarlar i Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*. Sådana nämns också i den berömda handboken om häxornas konst, *Malleus maleficarum* – Häxhammaren – från 1416, och även i dess föregångare. Under antiken fanns det till exempel gott om män som ansågs vara trollkarlar. Element från myten om häxsabbaten, exempelvis kannibalism, barnamord och incest, återfinns också i traditionella stereotyper av olika sekter och väckelserörelser, alltifrån de kristna i antikens Rom till medeltidens katharer och valdenser.

Författarna tar också upp kroppen och de olika sinnena och visar att det i dessa avseenden gjordes skillnad mellan anklagade kvinnor och män. Lukten ansågs vara ett kvinnligt sinne, synen ett manligt. Blindhet gjorde att mannen feminiserades. En blind trollkarl bör således ha levt extra farligt i häxjaktens tider. Mental svaghet ansågs vara en kvinnlig egenskap. Därför hävdades kvinnorna lättare bli lurade av Djävulen. Detta var orsaken till att särskilt kvinnor tenderade att pekats ut som häxor. Därför betraktades också en manlig häxa som mindre vetande och på något sätt som feminiserad.

Apps och Gow lyfter fram många intressanta metodologiska aspekter. De kontrollerar filologiskt olika böjningsformer på ord och tendenser i översättningar. Genom enkla frågor pekar de på försummat källmaterial, material som när det väl används tvingar fram omvärderingar och ifrågasättanden av tidigare forskning. Den stora bilden var inte monokromatisk. Den behöver skuggas och nyanseras och i en sådan process kan denna bok fungera som en intressant och spännande utgångspunkt.

Bodil E B Persson

William Naphy & Andrew Spicer, *Plague. Black Death & Pestilence in Europe*, Tempus, Stroud 2004. 222 s.

Detta är en intressant men samtidigt frustrerande bok. Den är skriven av två historiker, verksamma i Aberdeen respektive Oxford Brookes University. Deras strävan är att försöka få läsaren att förstå kraften i pestens härjningar och de reaktioner den gav upphov till hos de drabbade. Samtidigt avstår de uttryckligen från att ge sig in i den nu mycket aktuella debatten om sjukdomens moderna bakteriologiska identitet – ett klokt beslut; det lilla de trots allt yttrar i medicinska och bakteriologiska frågor visar nämligen genomgående på okunnighet.

Boken är kronologiskt och tematiskt indelad i åtta kapitel. Författarna inleder med en tillbakablick på farsoter beskrivna i Bibeln och på Thukydidens skildring av pesten i Aten, några av de tolkningsramar som fanns att tillgå då digerdöden anlände. De redogör också för den justinianska pesten och dess olika effekter i olika delar av Medelhavsområdet – skillnader som i ett längre perspektiv förklarade islams respektive den västliga och den östliga kristenhetens olika reaktioner vid pestens återkomst på 1300-talet. Alla var överens om att det som hände skedde med Guds vilja, men då det gällde motiven för Guds handlande skiljde sig tolkningarna åt.

Det andra kapitlet startar med en återblick på situationen vid digerdödens ankomst. Författarna beskriver en överbefolkad värld, där massorna levde på marginalen, och där missväxt och sjunkande avkastning var ständigt närvarande hot. Allt detta ändrades under 1300-talets senare del. Folk reagerade på de återkommande epidemierna med flykt och utsävande leverne, ökad religiositet och olika former av masshysteri manifesterad i form av flagellanterna och Bianchirörelsen.

I det tredje kapitlet har fokus delvis förskjutits från Guds vrede till förgiftad luft (*miasma*, allt som luktade). Allt orent, i medicinsk såväl som religiös betydelse, skulle hållas efter. Judar, spetälska, kättare, tiggare och fattiga främlingar förvisades ur städerna. Prostitution och homosexualitet skulle regleras och helst utrotas. Magistraterna ansåg att pesten var smittsam, något som anlände med resande och gods från smittade orter. I försöken att hejda detta utifrån kommande utvecklades med början i Italien en enorm byråkrati kostsam i både pengar och personal. De åtgärder denna förespråkade var dessutom svåra att genomföra på grund av befolkningens motstånd mot alla ingrepp i privatlivet. Pesten reglerades inte, men väl samhället, konstaterar författarna. Varje enskild individ kontrollerades från vaggan till graven.

Vi har så kommit fram till 1500- och 1600-talen. Temat här är svårigheterna att i praktiken införa den nu teoretiskt väl utvecklade italienska modellen för pestbekämpning. Myndigheterna i olika städer såg den som ett utmärkt hjälpmedel för effektiv social och ekonomisk kontroll, främst av fattiga och avvikande

grupper, men tvingades kämpa mot befolkningens kompakta motstånd. I England gick införandet av denna modell särskilt långsamt, enligt författarna på grund av att byråkratin där redan var välutvecklad; de som hade makten såg därför all förändring som ett hot mot den egna positionen. Allra långsammast gick det i London. I skildringen av pestutbrottet i London 1665 fokuseras på dualismen mellan kollektivets vilja att bekämpa pesten och det individuella motståndet mot alla de regler som infördes. Författarna använder här det didaktiska greppet att redovisa dödligheten under utbrottet i relation till dagens folkmängd. Slutsumma 1,8 miljoner döda.

Epidemin i London är mycket omskriven, men den som drabbade Marseilles år 1720 var relativt sett värre, med över 50 procents dödlighet. Med hjälp av ett samtida ögonvittne skildras myndigheternas ovilja och oförmåga att hantera situationen, en ovilja som var lika stor som viljan att dölja och bortförklara. Vi möter också de fasor som utspelade sig då dödligheten steg till över tusen döda per dag och liken samlades i högar på gatorna. Där låg de sedan och ruttnade och stank i sommarvärmen.

Vårt ögonvittne var övertygat om att pesten aldrig skulle ha sluppit in i staden om regler och förordningar följts. Detta är det närmaste författarna kommer det välutvecklade karantänssystem som fanns i Medelhavsområdet och som enligt andra forskare hade stor betydelse för pestens försvinnande från Västeuropa. Typiskt nog saknas både J-N Biraben, *Les Hommes et la Peste*, och Daniel Panzac, *Quarantaines et Lazarets*, i litteraturlistan. Istället återkommer författarna gång på gång till sin tes – 400 år av ansträngning, reglering, karantäner och byråkrati var till ingen nytta i försöken att hejda pesten. Man hade inget lärt. Pesten bara försvann lika mystiskt som den hade dykt upp.

Pesten jämförs så med lepra och syfilis, vilka också var stigmatiserande och gav upphov till avskiljande och karantän. Författarna kommer också in på den tredje pandemin, redovisar förtjänstfullt alla pestutbrott i östra Medelhavsområdet mellan Marseilles 1720 och pestens återkomst på 1890-talet. De konstaterar att det inte går att se något klart brott mellan den andra och den tredje pandemin. Därmed motsäger de sig själva; just pestens försvinnande efter det tidiga 1700-talet har, hävdar de på annat ställe, orsakat ett brott i den historiska och medicinska diskussionen om sjukdomens art, ett brott som sägs bidra till dagens osäkerhet om de tidiga epidemiernas bakteriologiska identitet.

Slutligen diskuteras hur arvet från pesten påverkat vårt bemötande av nya faror som HIV/aids och galna ko-sjukan/*New variant CJD*, en smittsam dödlig demenssjukdom. Författarna kommer också kort in på den globala hysterin i samband med pestutbrottet i Surat i Indien för 10 år sedan. Storstaden Surat nämns emellertid inte. Istället bagatelliseras epidemins omfattning – den begränsas till ”a small rural area” utan kontakter med internationella flygförbindelser – kanske för att kontrasten mot det globala samhällets reaktioner skall framträda desto tydligare.

Författarna har trots allt lyckats väl i sin strävan att begripliggöra de reaktioner av fasa och skräck, stigmatisering och förföljelse som pestens uppdykande och återkommande härjningar gav upphov till. Däremot visar de okunnighet inom andra områden. Det gäller främst frågor av medicinsk art såsom Yersinioernas inbördes relation, rättsors och loppors beteende, inkubationstid, sambandet mellan olika kliniska symptom och så vidare. Detta är begripligt men medför samtidigt att de inte kan förklara pestens försvinnande från Väst- och Centraleuropa under 1600–1700-talen. Det förblir ett mysterium, som ytterligare bidrar till den mystik som alltsedan digerdöden omgärdat – och fortfarande omgärdar – pestens uppdykande på olika håll i världen.

Förutom av författarnas okunskap i medicin och motsägelser i texten har boken ytterligare en stor svaghet. Fotnoter saknas helt, och litteraturlistan är ofullständig. Jag skulle till exempel gärna vilja veta varifrån man hämtat fader Anteros kommentar om den pestkostym han bar under epidemin 1657. Om inte annat hjälpte den mot de besvärliga lopporna, menade han. Han kunde svära på att ingen av alla de kroppsliga plågor man tvingades utstå på pestlasarettet kunde jämföras med loppornas bitskhet och blodtörst. Det vill inte säga litet. Samtidigt glider författarna utan vidare förbi frågan om denna lopplåga fanns också på andra håll i samhället eller om den var något som utmärkte just pestlasaretten. Varför, i så fall? Hade det kanske något med pestens spridningsmekanismer att göra?

Bodil E B Persson

Wolfgang Behringer, *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2003. 861 s.

Posten har sedan sin etablering under 1600-talet haft en central position i samhället, både i geografisk, politisk, social och kulturell mening. Dess betydelse för samhällets utveckling och kommunikationens modernisering är på så sätt självklar. Trots detta är den är långtifrån tillräckligt undersökt. Än så länge förknippar de flesta Gutenberg, järnvägar och telegrafi med den moderna tidens kommunikationsrevolutioner. Det beror troligen på att de grundade sig på tekniska innovationer med stor genomslagskraft. Postens revolutionerande betydelse för kommunikationsprocesserna bygger däremot på lågteknologiska, snarare organisatoriska innovationer.

Denna iakttagelse är utgångspunkten för Wolfgang Behringers bok om den kejserliga posten under tidigmodern tid. Hans tes är att postens etablering under 1600-talet medförde en kommunikationsrevolution som var viktigare än Gutenbergs uppfinning och som dessutom utvecklade den matris som alla följande kommunikationsrevolutioner bygger på, fram till Internet. Hans resonemang kring

Gutenberg ligger i linje med en pågående diskussion inom den tyska kulturhistorien som i viss mån tonar ned Gutenbergs betydelse, jämfört med tidigare forskning. Boktrycket nådde endast fram till samhällets absoluta toppskikt medan tryckteknikens användning inom pamflett- och främst tidningsverksamheten föranledde en offentlighet som lade grunden till hela samhällets modernisering under upplysningstiden.

Behringer har arbetat med posthistorien sedan mer än 10 år. Under tiden har han publicerat flera böcker och ett stort antal uppsatser.¹ Föreliggande studie kretsar kring begreppen postens infrastruktur och organisation. Postens utveckling lade grunden till en ny samhällelig rumtid (*Raumzeit*). Denna referens till Anthony Giddens öppnar perspektivet till moderniseringsteorier, som Behringer detaljerat beskriver. Hans fokus ligger på den kejsarliga posten som i motsats till många andra postorganisationer var ett privat företag under familjen Thurn & Taxis. Denna familj började sin postverksamhet under kejsarens beskydd i slutet av 1400-talet. Dessa begynnelse var dock av begränsat omfång och först i början av 1600-talet tog denna verksamhet fart på allvar. Kejsaren hade 1615 bestämt sig för att överföra hela kejsardömet postverksamhet som en ärftlig förläning till Thurn & Taxis.

Under 1600-talet var riksposten den mest framgångsrika och innovativa postorganisationen, som helt och hållet dominerade södra Tysklands postverksamhet. I norra Tyskland fanns däremot många furstliga och privata postföretag bredvid riksposten, både av politiska och ekonomiska skäl. Städer och hertigarna litade inte på den kejsarliga och katolska posten. Dessutom hade de ingen anledning att avstå från de stora intäkterna från denna. Däremot införde dessa postorganisationer till följd av konkurrensen dem emellan många innovationer för att kunna bestå och förbättra den egna ekonomin. Behringer ser detta som början till en servicefilosofi.

Boken beskriver ingående de viktigaste medierevolutioner som postens inrättande medförde: tidningar, persontrafik och posten som organisationsstruktur. Tidningsverksamheten var på många sätt beroende av postens utveckling, både för att ta del av nyheterna och för att sedan sprida dem i tryckt form. I motsats till Sveriges tidningsväsen gavs de flesta tidningar inte ut av postmästarna själva, det gällde även för posttidningarna. Tidningsverksamheten som en potentiellt lönsam affär tillhörde snarare förläggarna och boktryckarna som i sin tur hade nära kontakter med stadens postmästare. Den mångfacetterade postorganisa-

1. Behringers viktigaste arbeten är: "Bausteine zu einer Geschichte der Kommunikation. Eine Sammelrezension zum Postjubiläum", *Zeitschrift für Historische Forschung* 21 (1994), s 92–112; *Thurn und Taxis*, München 1990; "Veränderung der Raum-Zeit-Relation. Zur Bedeutung des Zeitungs- und Nachrichtenwesens während der Zeit des Dreißigjährigen Krieges", i Benigna von Krusenstjern & Hans Medick (Hrsg), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen 1999, s 39–81.

tionen i kejsardömet gav följaktligen upphov till ett förvirrande antal mer eller mindre framgångsrika och varaktiga tidningar. Enbart i Hamburg, Tysklands ledande tidningsstad under andra hälften av 1600-talet, fanns stundom fyra tidningar samtidigt.

Postens etablering innebar även ett nytt sätt att resa inom riket. Det var inte bara nyheterna och breven som accelererade. Persontrafiken följde efter ganska snart. Utvecklingen krympte tid och rum på ett sätt som överraskade de samtida observatörerna. Posten blev en symbol för den samhälleliga moderniseringen och förknippades med den grekiska guden Merkurius. Behringer avslutar därför sin studie med att ingående beskriva dess nya organisatoriska möjligheter, den matris som genererade nya medier och som blev förebild även för dagens sätt att kommunicera i tid och rum.

Behringer visar en utpräglad och mestadels berättigad utvecklingsoptimism. Han framhäver med sin undersökning vad specialstudier om post, tidningar, trafik och andra ämnen oftast förbiser, det revolutionära i dessa nya kommunikationssätt. När ett samhälle består av relationerna mellan dess medlemmar, då kan betydelsen av förbättringar i kommunikationerna knappast överskattas med sikte på samhällets karaktär. Behringer är en entusiastisk förespråkare för denna utveckling, exempelvis när han beskriver den första tryckta tidningen som förnuftets seger. Boken demonstrerar hur nya intressanta resultat och infallsvinklar kan utvinnas ur forskning kring postverksamheten, det stora antalet äldre undersökningar till trots.

Heiko Droste & Örjan Simonson

Marie-Louise Bachman, *Vitterhetsakademiens bibliotek 1786–2000*, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akad., Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2003. 186 s.

Nils Eriksson & Ingemar Nilsson, *Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället Göteborg 1953–2000*, Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg, Göteborg 2003. 370 s.

Inge Jonsson, *Vitterhetsakademien 1753–2003*, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akad., Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2003. 236 s.

De vetenskaps- och vitterhetsakademier som såg dagens ljus under 1700-talet fyllde ett tomrum. Universiteten, som då främst fungerade som prästskolor, hade litet utrymme för de nya idéströmningar som följde med upplysningen. Inom de fristående akademierna däremot rymdes även individer som tidigare saknat intellektuella mötesplatser. Hit sökte sig grupper av läkare och präster, ämbetsmän och köpmän, och här fick de sällskap med universitetsfolk och, i vissa fall, hov-

folk och kungligheter. Vetenskap och vitterhet spreds på ett nytt sätt i samhället, samtidigt som kunskap/vetenskap blev ett kitt för nya konstellationer av individer och grupper, grupper som i framtiden skulle bli allt mer framträdande i samhället.

Mot bakgrund av att kunskap generellt sett är mycket mer tillgänglig idag kan man fråga sig hur 1700-talsakademierna har fungerat som bas för kunskaps-generering och spridning på senare tid. Det är denna infallsvinkel som står i för-grunden i denna recension av tre nyutkomna verk om två svenska akademier.

Den ena akademien är Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, som nu i en tredje volym har fått sin efterkrigstida historia skriven av Nils Eriksson och Ingemar Nilsson. Eriksson har även skrivit de två tidigare volymerna (utkomna 1978 och 1985) som behandlar denna Göteborgssammanslutnings historia under 1700- och 1800-talen. Den nu aktuella volymen sammanfattar akademiens organisoriska utveckling, dess stadge- och styrelseförändringar samt konferens- och publiceringsverksamhet under de senaste 50 åren. Därtill kommer en stor mängd biografiska notiser om mera kända medlemmar och fylliga bilagor med för-teckningar över funktionärer, föredragshållare och stipendiater.

Den andra akademien är Vitterhetsakademien (eller Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien) som firade 250-årsjubileum 2003. I en volym av Marie-Louise Bachman behandlas akademiens bibliotek från slutet av 1700-talet fram till idag. Utformningen är även här tematisk. I de olika kapitlen beskrivs bibliotekets organisation, dess lokaler och samlingar, skötsel, låneaktivitet och tongivande personer men här finns också mera livfulla anekdoter om bok-tjuvar och besökare.

Den tredje boken handlar också om Vitterhetsakademien. Författare är Inge Jonsson, före detta preses vid akademien, och studien behandlar akademiens historia mellan 1753 och 2003. Jonssons arbete är inte det första. Henrik Schück har till exempel skrivit ett monumentalt verk som beskriver akademiens och det anti-kvariska intressets förhistoria och historia fram till 1827 i åtta volymer. Jonssons verk är kortare, kronologiskt ordnat, vackert illustrerat och till sin karaktär mer populärt hållet, även om språket bitvis är svårtillgängligt. Alla tre verken är be-skrivande till sin karaktär, det handlar om traditionell organisationshistoria med inslag av personliga vittnesbörd och reflektioner.

Hur ter sig då akademiernas utveckling och verksamhet mot bakgrund av si-tuationen i dagens kunskapssamhälle? De tre volymerna täcker olika långa tids-epoker vilket gör det svårt att sammanfatta dem fullständigt. Här kommer fokus därför att riktas främst mot andra delen av 1900-talet.

Skall man sammanfatta Göteborgsakademiens utveckling under denna period är det bara att instämma i Erikssons och Nilssons återkommande slutsats: Akade-miens utveckling följer framförallt utvecklingen inom den högre utbildningen i Göteborgstrakten. Göteborgs högskola, senare universitet, och Chalmers Tek-niska Högskola, inte minst dess professorskår, har präglat akademien. Det inne-

bär också att Göteborgs gymnasielektorskår och stadens köpmän har kommit att spela en allt mindre roll i sammanslutningen det senaste århundradet. Närheten till universitetet märks inte minst i det att akademien initierat egna forsknings-centrum, som Oceanografiska institutet och Centrum för forskningsetik, vilka senare kommit att inkorporeras i universitetet.

Vad som på motsvarande sätt utmärker Vitterhetsakademiens 1900-tals-historia är att den långsamt kommit att skiljas från staten. Sedan Gustav III åter-upprättat akademien 1786 kom riksantikvarien av hävd också att vara akade-miens sekreterare. Riksantikvarieämbetet och akademien kom på så sätt att vara sammanbundna fram till 1975, då de skiljdes åt. Att notera är också att före-gångarna till det numera avsomnade HSFR initierades av akademien. Andra akademiprojekt som fått eget liv är Dialekt- och ortnamnsarkivet, som akademien tog initiativ till 1947 och som blev en egen myndighet 1984. Ett annat projekt är Diplomatariet som övertogs av Riksarkivet 1979, efter ett och ett halvt sekel un-der akademiens ansvar.

Man kan alltså säga att medan Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället har blivit mer sammanvävt med en annan institution, Göteborgs universitet, så har Vitter-hetsakademien genomgått en frigörelseprocess i sin relation till staten. Anknyt-ningen till universitetsvärlden utmärker dock även Vitterhetsakademiens verk-samhet. Det är inom universitetsvärlden som den stora majoriteten av ledamö-terna verkar. Detta, i jämförelse med 1700-talet, mera avgränsade upptagnings-fält har naturligtvis att göra med den ökade graden av specialisering som präglat kunskapsutvecklingen. Det finns få motsvarigheter till 1700-talets amatörer och fritidsforskare bland akademiernas ledamöter.

Sammantaget innebär naturligtvis även specialiseringen också svårigheter för kommunikationen mellan akademiernas egna ledamöter. Men detta förhållande verkar också, härom vittnar Eriksson och Nilsson, ha fungerat som utgångspunkt för de många tvärvetenskapliga eller tematiskt breda samtal, projekt och sympo-sier inom akademiernas hägn. Speciellt läsvärd fann jag beskrivningen av de sym-posier, "The Condition of Man" och "The Feeling for Nature and the Landscape of Man", som kringgärdade Göteborgsakademiens 200-årsjubileum.

Akademiernas möjlighet att med sina resurser uppmuntra viss typ av forsk-ning gör det naturligtvis relevant att också reflektera över vem som har inflytande över fördelning av medel. Och det rör sig inte om små summor. Göteborgsakade-miens tillgångar överstiger sedan millennieskiftet 100 miljoner kronor, av vilka man under senare tid årligen fördelat tre miljoner. Verksamhetsåret 2002–2003 delade Vitterhetsakademien ut 27 miljoner, året dessförinnan sju miljoner. Vad kan man då säga om ledamöterna som ansvarar för dessa medels spridning, för-utom att de nästan undantagslöst innehar en hög akademisk position?

Ett särdrag, som inte sällan uppmärksammas inom akademierna, är ledamöter-nas relativt höga ålder, något som uppfattats som ett problem bland annat för att

ledamöterna riskerat att ha förlorat kontakten med den senaste forskningen. Vid flera tillfällen har man infört stadgeförändringar med syftet att föryngra ledamotskaran. I Göteborgssamfundet råder numera en åldersgräns på 65 år, nyval kan ske när någon av akademiens (max) 100 ledamöter har överstigit den åldern. Samma åldersgräns råder på Vitterhetsakademien, vars arbetande ledamöter för närvarande är 125 till antalet.

Med vissa förbehåll kan man alltså säga att akademierna kvoterar ungdomen vid tillsättningen av nya ledamöter. På liknande sätt har man dock inte agerat för att säkerställa en balans mellan män och kvinnor. I dagsläget är bara 18 av de (125) arbetande ledamöterna i Vitterhetsakademien kvinnor. I Göteborg är förhållandena snarlika. Av de ledamöter som valts in de senaste 30 åren har endast 11 procent varit kvinnor. Även om författarna noterar och beklagar detta förhållande saknas en diskussion om orsakerna till och konsekvenserna av, denna utveckling.

I detta sammanhang är det värt att nämna Bachmans diskussion om den vittra kvinnans utkomstmöjligheter i början av seklet. Beskrivningen av Sigrid Leijonhufvud, bibliotekarie vid Vitterhetsakademiens bibliotek från sekelskiftet fram till mitten på 1920-talet, tillhör bokens mest intressanta. Välutbildad, därtill barnbarn till både justitiestatsministern, tillika akademiens hedersledamot, Gustaf Adolf Sparre, och riksantikvarien samt preses, Hans Hildebrand, kom hon att ta det övergripande ansvaret för biblioteket samtidigt som hon också hann med åtskilligt av eget författarskap. Denna framgång skall förstas mot bakgrund av den gängse ordningen där de ansvarsfulla posterna inom biblioteksvärlden fylldes av män medan kvinnor var hänvisade till låglönlade amanuensposter.

För att återgå till ledamöterna, är det inte bara i förhållande till ålder och kön som dessa har mycket gemensamt. Överlag framstår gruppen som mycket socialt homogen, vilket dock inte problematiseras av författarna. Tydligast blir detta när Jonsson reflekterar kring sitt tillträde som preses för Vitterhetsakademien 1993. Först framhåller han de gemensamma erfarenheter, inte minst då minnena från kadettskolan, som han delade med sin företrädare och dem som satt samtidigt med honom vid presidiebordet. Sedan skriver han: "Upplysningen lämnas, därför att den måhända kan ha ett visst intresse för Bourdieuinspirerade sociologer." Ett sådant raljerande får mig att misstänka att författaren inte själv reflekterat över hur makt reproduceras eller hur homosociala miljöer kan fungera exkluderande eller avskräckande för utomstående på ett sådant sätt att det är menligt för verksamheten.

Denna misstanke kan jag inte låta bli att återkomma till sammanfattningsvis och då i relation till frågan om vilka fördelar respektive nackdelar akademierna, denna organisationsform med rötter i 1700-talet, har idag. En läsning av ovanstående verk ger vid handen att akademierna som privata stiftelser kan agera fritt; de behöver inte ta hänsyn till de slogans som för dagen styr svensk forskningspolitik. Man har på så sätt möjlighet att göra såväl punktinsatser som att sätta igång

större projekt som kräver kontinuerligt stöd över en längre period. På så sätt kan man befrämja forskning, inte sällan med breda teman, som högst sannolikt aldrig skulle kunna utföras annars. I den bemärkelsen spelar akademierna, tillsammans med andra stiftelser, en viktig roll. Men man kan också ana en motsättning mellan å ena sidan den homogenitet, inte minst vad gäller kön och social erfarenhet, som verkar karakterisera akademiernas ledamöter, och, å andra sidan, ideal som säger att en pluralistisk miljö är en viktig förutsättning för goda bedömningar och kloka beslut. Eftersom akademierna bedömer, stödjer och belönar universitetsanknuten forskning i så stor utsträckning idag skulle denna motsättning behöva belysas vidare. Det finns alltså utrymme för flera studier av de lärda svenska akademierna.

Hanna Hodacs

Ken Alder, *Världens mått. Berättelsen om hur metersystemet förändrade världen*, Norstedts förlag, Stockholm 2003. 411 s.

Mått- och viktenheter av olika slag bildar på ett ofta självklart och rutinemässigt sätt de grundläggande definitionsramarna för mänsklig interaktion och samhällsligt utbyte. Ett modernt samhälle kan inte fungera utan en uppsättning gemensamma regler för hur mätning och vägning skall gå till. Detta mätandets språk handlar dock inte bara om rent ekonomiska utbyten utan bidrar i förlängningen även till att sätta gränser för vårt sätt att tala och tänka.

I *Världens mått* målar den amerikanske vetenskapshistorikern Ken Alder en färgstark bild av den dramatiska förhistorien bakom införandet av metersystemet, ett franskt projekt tänkt att bringa ordning och struktur i en samtid av kaos och omvälvningar. Metersystemet som idé initierades av den franska vetenskapliga eliten mot 1700-talets slut, givetvis politiskt sanktionerat, men var redan från början avsett att bli det som det till sist blev, nämligen ett universalmått med global räckvidd. Den systematiska helhet av mått- och viktenheter som skulle utvecklas ur denna prototyp var avsedd att ersätta det tidigare myllret av lokalt varierande enheter, vilka inte längre fungerade i det centraliserade och moderniserade stats- och samhällssystem som höll på att ta form. Idén om metern som likare hade på så sätt revolutionerande drag, en produkt av den revolutionära världsuppfattning som blev dominerande under franska revolutionens omstörtande år.

I den rationalistiska upplysningsandan skulle det nya längdmåttet självfallet utgå från världens eget mått, varför två franska astronomer – Jean-Baptiste-Joseph Delambre och Pierre-François-André Méchain – fick det prestigetyngda uppdraget att mäta meridianbågen från Dunkerque i norr till Barcelona i söder. Meterns exakta värde skulle på detta sätt bestämmas utifrån en del av planetens egen yta, till en tiondels miljon av det beräknade avståndet mellan nordpolen och

ekvatorn. Den vetenskapliga expedition som dessa astronomer genomförde åren 1792–1799 i detta syfte, blir i Alders framställning en resa i tid och rum genom ett politiskt och socialt landskap i revolutionärt kaos. På så sätt är boken inte i första hand någon genomgång av naturvetenskapliga landvinningar utan primärt en analys av meterns tillkomst i dess sociala och idémässiga sammanhang.

Författaren tecknar en övertygande bild av en vetenskapsscen i förändring, där *l'ancien régimes savants*, lärda, omvandlades till kritiskt tänkande vetenskapsmän i modern bemärkelse. I vidare mening blir denna skildring också ett porträtt av ett helt samhälle i djup identitetskris, där symbolerna och språket för ett föråldrat system eroderades och ersattes av nya. Det är i detta avseende som boken vinner verkligt intresse; metern blir här en symbol för en förändringsprocess med flera, samverkande dimensioner.

Redogörelserna för Delambres och Méchains expeditioner – en i nordlig riktning, en i sydlig – har en starkt biografisk prägel. Författaren följer de två astronomernas strapatser över bergstoppar, utkikstorn och katedralspiror, deras möten med motsträviga bybor, misstänksamma soldater och krävande myndighetspersoner på ett synnerligen detaljerat sätt. Karaktärsbeskrivningarna av de bägge astronomerna tar nästan formen av idealtyper, där den ene – Delambre – blir en representant för det nya vetenskapliga förhållningssättet, medan den andre, Méchain, är en *savant* av den gamla skolan.

Det hör till saken att det metervärde som de två astronomerna till sist slog fast i själva verket inte var en meter utan 0.02 mm för kort; orsaken till detta var en feltolkning av Méchain, något denne själv var delvis medveten om men inte förmedlade till sin samtid. Den melankoliskt lagde Méchain, främst mån om sitt personliga anseende och helt besatt av tanken på att nå vetenskaplig fulländning, gick till sist under i den fruktlösa jakten på orsaken till sitt misstag.

Alders skildring av historien bakom metersystemets tillkomst och aktörerna i dess mitt är engagerande och väcker viktiga frågor. "Hur definierar man måttstockar när allting är i gungning?" frågar författaren i prologen och sätter därmed fingret på den grundläggande problematiken i boken. Visst blir de rent tekniska beskrivningarna av det geodetiska hantverket ibland litet invecklade, men de fyller en funktion och håller i stort en sådan nivå att även en lekman kan tillgodogöra sig de viktigaste dragen. Alders livfulla karaktärsbildningar tycks stundtals vara ett uttryck för författarens litterära ambitioner snarare än en strikt vetenskaplig redogörelse, men den omfattande källförteckningen och de flitiga nothänvisningarna vittnar om ett gediget arbete. Helhetsintrycket är därför gott. Störst behållning ger den breda men ändå väl sammanfogade ansats som kännetecknar boken. De olika trådarna – den politiska och sociala situationen, de ideologiska komponenterna och den vetenskapliga utvecklingen – vävs med metern i blickfånget samman på ett effektivt och trovärdigt sätt.

Fredrik Johansson

Thomas von Vegesack, *När ordet blev fritt. Den långa vägen till tryckfrihet*, Natur och Kultur, Stockholm 2003. 201 s.

I förordet till Thomas von Vegesacks bok *När ordet blev fritt. Den långa vägen till tryckfrihet*, konstateras att Johann Gutenberg knappast hade något begrepp om att han funnit nyckeln till en fungerande demokrati när han kombinerade bondens vinpress, konstnärens färgpasta och guldsmedens gjutformar till den första tryckpressen i mitten av 1400-talet. Allt han ville var ju faktiskt bara att skapa en vacker bibelutgåva.

Om det verkligen stämmer att Gutenberg var den moderna tryckpressens upphovsman – snarlika innovationer tycks ha uppträtt ungefär vid samma tid på andra håll i Europa – inbjuder konstaterandet till intressanta reflektioner om det komplexa och ofta överraskande förhållandet mellan teknik, idéutveckling och politik. Tyvärr är det ett spår som aldrig fullföljs i boken. Resultatet blir något platt.

Man kan närma sig frågan om tryck- och yttrandefrihet från olika håll. Ett är via tekniken. Ett annat går via idéernas värld. Thomas von Vegesack väljer, efter ett kort besök i Gutenbergs verkstad, det senare. Snarare än någon bred översikt av den tekniska och politiska bakgrunden till dagens tryckfrihet blir boken därför en idéhistorisk exposé, med ett antal av tankens superstars som John Milton och John Stuart Mill i centrum.

Dessa giganter hamnar närmast regelmässigt i strid med sin tids politiska maktcentrum. von Vegesack ser genom hela den moderna historien hur det klassiska motsatsparet *förtryckande stat – fri individ* tycks ha en förmåga att råka i konflikt över hur fritt det tryckta fria ordet egentligen får lov att vara.

Att staten, framför allt under 1800- och 1900-talen, också har uppträtt som aktiv garant för tryckfriheten genom lagstiftning till skydd för ordets frihet och genom att bygga ut en allomfattande infrastruktur skymtar bara förbi glimtvis i boken. Även det växande problem som stavas privat mediekoncentration förbigås snabbt.

Thomas von Vegesack är en trågen arbetare i tryckfrihetens vingård, med flera tidigare böcker i ämnet bakom sig. Han är också varit kulturjournalist, förläggare och ordförande i svenska PEN-klubben. Av det fria ordets – alltför fåtaliga – försvarare i Sverige har von Vegesack gjort sig känd som en av de mera betydande. Hans beläshet är imponerande, inte minst när det gäller franska och tyska förhållanden som annars riskerar att hamna i skuggan av den engelska och amerikanska utvecklingen.

von Vegesack har en central poäng när han diskuterar den långa vägen från Gutenberg i ett antal tydligt urskiljbara etapper. Under perioden fram till 1600-talet gällde kampen framför allt frihet från förhandsensur. På 1700-talet fick tryckfriheten sedan ett alltmera politiskt innehåll, i samklang med tidens upplysningsidéer. Vid tiden för franska revolutionen blev tryckfriheten erkänd som

mänsklig rättighet och kom att bilda grunden för en framväxande offentlighet där den politiska makten kunde granskas och debatteras.

John Stuart Mill och många av 1800-talets liberaler såg tryckfriheten som en del av den fria marknaden. Efter andra världskriget blev tryckfriheten slutligen en viktig förutsättning för den demokratisering av världen som FN gjorde till sin mission. Ett bärande tema i boken är således att tryckfrihetens centrala betydelse för demokratin är en relativt ny förståelse, på allvar urskiljbar först från 1800-talet.

I ett avslutande kapitel frågar sig von Vegesack vad Internet betyder för ordets frihet, och han ser både demokratiska möjligheter och en rad oroande tecken. Den obegränsade möjligheten att sprida desinformation och tilltagande sekretess från offentliga myndigheter är några problem. Men framför allt vänder han sig mot kommersialiseringen av nätet, med krav på strängare upphovsrätt och ett allmänt informationsprotektionistiskt synsätt.

Inte bara rätten att uttrycka åsikter, utan även individens rätt att informera sig bör därför ges ett skydd i informationssamhället, resonerar von Vegesack. Detta berättigade påpekande leder honom till den inte helt självklara slutsatsen att en författningsdomstol är vad som fordras för att värna tryckfriheten när den nu sätts under växande tryck från både kommersiellt håll och från en regleringsivrig stat.

von Vegesack återknyter här till det idealistiska stråk som löper genom boken. Lagens idé, skyddad av ett antal oväldiga lagkloka ovanför den solkiga politiken, tycks vara den bästa garanten för det tryckta ordets frihet. Att även de lagklokaste medborgare kan vara, och historiskt sett också varit, bärare av intressen och värderingar som vill inskränka tryckfriheten, förefaller inte vara något att oro sig för.

När ordet blev fritt har sin främsta styrka i den breda översikten av tryckfrihetens idéutveckling och i presentationen av de aktörer som burit upp eller bekämpat ordets frihet under de snart 600 år som gått sedan Gutenbergs dagar. En rad myter om tryckfriheten punkteras under denna långa resa.

Bokens svaga sida är, som redan nämnts, fokuseringen på idéernas sfär. Författaren kommer därmed att bortse från maktspekter. Frågor som "vems tryckfrihet" lämnas till stor del obesvarade. Den tekniska utvecklingen och dess förhållande till tryckfriheten intresserar inte heller författaren nämnvärt. När det gäller att placera tekniken utanför samhället är von Vegesack dock i gott sällskap med mången historiker och statsvetare.

Lars Ilshammar

Birgitta Eimer, *Eine Königin macht Politik. Sophie zu Nassau 1836–1913*, Nordbuch, Greifswald 2003. 279 s.

Sophia var den svensk-norska unionens sista drottning, men har i historieskrivningen knappast uppmärksammats i samband med unionen i politisk mening. Hennes officiella namn var Sophia men hon signerade som regel med Sophie. Hon höll utåt en låg politisk profil och uppmärksammades mer för sina insatser för sjukvårdens förbättring med bland annat grundandet av Sophiahemmet. Det unionella bestod i att hon med förkärlek tillbringade somrarna i Norge när Oscar II seglade och badade i Marstrand. Hon och prins Eugen var kungafamiliens Norgevännen. Kronprinsparet ville se hårdare tag mot norrmännen och kungen slets emellan dessa ståndpunkter.

Birgitta Eimer tecknar bilden av en drottning som aktivt deltog i de kungliga familjerådslagen kring unionen och andra politiska frågor. Genom sin familjebakgrund och uppväxt i hertigdömet Nassau kring staden Wiesbaden hade hon en stark anknytning till rhenliberalismen och till pietistiska strömningar. Oscar II kände sig som arvfurste attraherad av en liberalt orienterad konstitutionalism. Han hade genom sin gemål goda kontakter med den likasinnade tyske kronprinsen Fredrik Wilhelm, som under några månader 1888 var kejsare, innan han avled efter sjukdom och Wilhelm II tog över med ödesdigra följder. Dessa kontakter inom hovet till det liberala Tyskland har i forskningen skymts av Oscar IIs kulturkonservativa och maktpolitiska dragning till Wilhelm II.

Eimer uppmärksammar drottning Sophies roll vid den norska regeringskrisen 1884 och i samband med det svenska krigshotet mot Norge 1895, då drottningen verkade modererande när Wilhelm II manade Oscar II till handfast ingripande mot norrmännen. Sophie satte stora förhoppningar till Gustaf som en modern monark i Norge och gjorde vad hon kunde för att han skulle besätta den rollen. Rollen som kunglig företrädare i Norge ingick i en maktkamp mellan kungafamiljen, som ville styra sitt Norge inom unionens ram, och norska nationella ambitioner att styra själva via stortinget och regeringen. Frågan handlade om huruvida regeringen var kungens eller stortingets. I den maktkampen var symbolpolitiken och den kungliga närvaron viktig. Det handlade om en kunglig politik för att besätta det symboliska fältet. Gustafs storstilade intåg i Kristiania som nyförmäld med Victoria, "Vicky", 1882 överträffade det mesta av vad som i det avseendet setts i den norska huvudstaden under unionstiden; det var en välregisserad tillställning, som emellertid inte ledde till det genombrott för sonens stora roll som Sophie hade hoppats på. Det var drottningens tanke att Gustaf skulle etablera sig i den norska huvudstaden som medelpunkten för människor med vitt skilda uppfattningar och hålla hov för att förhindra att allt ljus riktades mot statsministern. Gustaf skulle försöka att vinna intellektuella för sig, så som brodern prins Eugen hade lyckats fånga konstnärernas sympati. Eugen var fixerad vid den norska huvud-

staden, där han bodde på Bygdøy. Tillsammans med honom skulle Gustaf som vicekung enligt drottningplanen utveckla attraktionskraft. Det sjudande teater-, musik- och konstlivet i den norska huvudstaden var internationellt uppmärksammat och skulle ge lyskraft åt kungahuset. Sophies plan passade väl med hennes förbundenhet med Norge och det norska landskapet, men sonen saknade kraften för att inte säga skådespelartalangen att leva upp till förväntningarna.

Gustaf stod sedan giftermålet 1882 som tjugofyraåring med prinsessan Victoria av Baden i korselden av inflytandet från två starka men motstridiga kvinnor. Motsättningen mellan drottningen och kronprinsessan skärptes snart efter 1882. Den politiskt liberalt och religiöst pietistiskt orienterade Sophie och den preussiskt aristokratiskt uppfostrade Victoria representerade två skilda livshållningar. Victoria hade inte mycket med sig av den liberala traditionen i Baden men desto mer från den preussiska genom modern Louise, som var Wilhelm Is enda dotter och inbiten preussare. Victoria blev mycket riktigt Wilhelm IIs älsklingskusin. Gustaf hämtade fortsatt politiska råd hos modern. Men han kom också under 1890-talet under den närmast jämnåriga kejsarens och dennes inofficiella rådgivare Philipp Eulenburgs inflytande. Victoria bidrog till att prägla Wilhelm IIs åsikter om svärmodern: "Eine trockenere eigensinnige Frau, vor der der weiche König Oscar Angst hat", som Eulenburg formulerade det. Konflikten mellan Sophie och Victoria kom till tydligt uttryck under unionskrisen 1895, då Sophie förde duornas talan och Victoria hörde till högarna. Dispyten mellan Sophie och Wilhelm II i det bernadotteska familjerådslaget på Drottningholms slott sommaren 1895 blottlade meningsklyftorna i det svensk-norska hovet. 1895 stod Gustafs politik alldeles uppenbart i samklang med Victorias och 1905 med moderns. 1905 var kronprinsen och – en historiens ironi – den socialdemokratiska partiledaren Hjalmar Branting de som starkast talade för att låta Norge gå sin egen väg utan svenska krav på motprestationer i själva upplösningsproceduren.

Birgitta Eimer grundar sitt arbete på ingående källforskningar och hon hittar nya infallsvinklar på den liberalt och pietistiskt färgade drottningen, vars politiska påverkan på kung Oscar dokumenteras. Innebörden av denna påverkan var jämte de svenska och norska opinionerna, ytterligare ett kraftcentrum som slet i kungen, ja, nästan slet sönder honom i unionskonflikten. Boken om drottningen som gjorde politik är rikt illustrerad.

Bo Stråt

Martin Kylhammar, *Den tidlöse modernisten. En essäbok*, Carlssons, Stockholm 2004. 288 s.

Att uttrycka sig i essäform är relativt ovanligt för universitetsverksamma forskare. Det är därför alltid roligt när nya essäsamlingar dyker upp. I *Den tidlöse*

modernisten har Martin Kylhammar, verksam vid Tema kommunikation vid Linköpings universitet, samlat åtta essäer, varav sex är vidareutvecklingar av teman han behandlat i andra sammanhang. Här finns essäer om Strindberg och Vitalis Norström, om Heidenstam och politiken, om Lubbe Nordström, om Sten Selander och om 1800-talsliberalen Carl Fredrik Bergstedt och Torsten Fogelqvist. Selander har Kylhammar tidigare ägnat en läsvärd biografi. Förutom de ovan nämnda passerar en rad andra författare, politiker och offentliga personer förbi. Den gemensamma nämnaren är hur de har förhållit sig till modernitetens inneboende förändringsproblematik. Några har varit motståndare till moderniseringen, andra ambivalenta men de flesta har på olika sätt bejakat denna förändring.

Ibland är det mindre kända sidor av personerna som blir föremål för författarens intresse. Den Lubbe Nordström som framträder är till exempel inte socialreportern som åkte runt och kartlade smutsen i landet, utan en internationalist och hejdlös bejakare av det moderna, i synnerhet dess industri och maskinkultur.

Kylhammar ser modernisering som en process av ständig förändring där människan med hjälp av teknik, vetenskap och begreppsutveckling ökar sina möjligheter att göra och förstå saker, något som de flesta av oss förmodligen spontant ser som något positivt. Men att leva i denna ständiga förändring kan också – som så många modernitetskritiker såväl till höger som till vänster framhållit – innebära rotlöshet, identitetsförlust, osäkerhet och ångest. Författaren tar dock framför allt upp ett annat dilemma, nämligen förhållandet mellan modernisering och demokrati. Medan moderniseringen tycks handla om ständigt ökande krav på flexibilitet och effektivitet, snabba beslut och handlingar, präglas demokratin av samtal, reflektion och offentlig diskussion, och är med andra ord något som kräver tid till eftertanke och förankring. Kylhammar menar att detta inte är något akademiskt problem i snävare bemärkelse utan något som alla som funderar djupare över moderniteten konfronteras med.

Bokens två sista essäer är delvis av metodkaraktär. Den ena är en argumentering för behovet av samverkan mellan idéhistoria, litteraturvetenskap och historia. Kylhammar menar att uppdelningen mellan vetenskaperna i vissa fall har gått för långt vilket varit till förfång för våra försök att skapa oss en helhetsförståelse av vår kultur. Kulturforskaren måste, för att nå så långt som möjligt i sitt arbete, studera "alla krafters spel", där inget på förhand kan exkluderas.

I den andra skisserar han vad han kallar en "självbiografisk metodlära". Essän kan också ses som ett program för en offensiv kulturvetenskap i en tid där journalistiken och dess villkor allt mera dominerar det offentliga samtalet, en offentlighet som skulle ha åtskilligt att vinna på att låta eftertanken och den kritiska reflektionen få större utrymme. Metod handlar, menar Kylhammar, i sista hand om livsåskådning och om att finna sin egen röst i forskningsarbetet.

Heidenstam återkommer i de båda sista essäerna. I den sista får läsaren ta del av en lärarik e-postkorrespondens mellan författaren och en kritiker i en av våra

största dagstidningar, där ämnet är Heidenstams eventuella nazistsympatier. Korrespondensen får formen av ett seminarium där Kylhammar efterlyser belegg för ett påstående om Heidenstams nazistsympatier som kritikern gjort i en artikel. I närmast klassisk källkritisk anda visar Kylhammar hur påståendena om Heidenstams nazism har byggts upp utifrån osäkra och dubiösa uppgifter. Poängen med detta avsnitt är inte i första hand att Kylhammar visar att kritikern hade fel ifråga om Heidenstam, utan att vi alla måste vara vaksamma på de faktoider som sprids i offentligheten.

Även om man inte alltid håller med – det är väl inte meningen att man alltid skall göra det? – är det är ett stort nöje att läsa Kylhammar. Han skriver eftertänksamt och personligt. Han tar vad han sysslar med på stort allvar och här finns sällan eller aldrig några raljanta slängar eller lättköpta poänger. Den kritik som kan riktas mot boken är densamma som riskerar att drabba alla essäsamlingar. Trots en väl utvecklad övergripande tematik är vissa av bidragen mindre väl sammanhållna. Detta gäller i synnerhet den sista essän, där författaren i mitt tycke försöker säga litet för mycket.

I förordet skriver Kylhammar att han ”tycker om att tänka med hjälp av historien”. Att tänka med historien är att lyssna på, och samtala med, de döda, att försöka förstå dem som för länge sedan är borta och låta deras åsikter och visdomar berika vår kultur. Att tänka med historien innebär då också att analysera dessa historiska samtalspartners i ljuset av faktorer de inte själva var medvetna om och som först för eftervärlden fått klarare konturer. I *Den tidlöse modernisten* sammanfattar Kylhammar i ytterst läsbar form många års forskning med detta credo i förgrunden.

Roddy Nilsson

Nils Edling, *För moderniseringens modernisering. Två studier av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens tillkomst och tidiga historia*, Stockholm 2003. 244 s.

För vår förståelse av 1800-talets svenska historia är den stora omvandlingen av jordbruket av avgörande betydelse. Det var en process som drevs på både underifrån av jordbrukarna själva och genom initiativ uppifrån. På regional nivå hade hushållningssällskapen en viktig roll för dessa moderniseringssträvanden och på central nivå satt Kungl Lantbruksakademien som en spindel i nätet. Lantbruksakademien hade en dubbel funktion. Dels hade den vissa uppgifter som statligt förvaltningsorgan, dels var den ett i raden av lärda sällskap och kungliga akademier med mer fristående ställning. Dess tidigaste historia genomlysades av Nils Edling i en bok som består av två relativt fristående delar.

I del 1, ”Ett statsmaktens ekonomiska sällskap”, anläggs idéhistoriska, politiska och förvaltningshistoriska perspektiv på Lantbruksakademiens tillkomst 1811

och dess förhistoria. Under hela 1700-talet diskuterade riksdagen behovet av någon form av centralt lantbruksorgan. Det var under samma period som den stora förändringsprocessen inleddes – befolkningstillväxten tog fart, storskiftet genomfördes och ängsmarker odlades upp till åker. Man började tala om jordbruket som ”modernäringen” och en växande ström av lantbruksskrifter publicerades. Intresset för ämnet förstärktes i viss mån av de fysiokratiska idéer som var i omlopp, även om de inte hade något avgörande inflytande. Vetenskapsakademien (1739) och Patriotiska sällskapet (1766) ägnade en stor del av sin verksamhet åt frågan om lantbrukets utveckling. När Lantbruksakademiens verksamhet kom igång var den praktiskt och empiriskt inriktad. Försöksverksamheten, som från och med 1816 bedrevs på Experimentalfältet på Norra Djurgården, spelade en central roll.

I tidigare litteratur om Lantbruksakademien har tyngdpunkten ofta lagts på utländska influenser, exempelvis brittiska *Board of Agriculture*, som beskrevs i entusiastiska ordalag av samtida svenska författare. Edling redogör utförligt för denna och andra förebilder i flera europeiska länder. Han lyfter särskilt fram den omfattande studieresa i Europa som huvudaktören bakom Lantbruksakademiens tillkomst, Abraham Niclas Edelcrantz, genomförde 1801–1804. En annan huvudlinje i litteraturen betonar betydelsen av tidigare svenska organisationer och 1700-talets idéströmningar. Edling kopplar samman dessa båda perspektiv och visar på en växelverkan mellan olika influenser. Att han så klart sätter in den svenska Lantbruksakademien i dess idéhistoriska sammanhang är av stort värde.

Del 2, ”Den agrara elitens arena”, behandlar Lantbruksakademiens organisationsstruktur och dess ledamöter under verksamhetens första årtionde. Huvudinslaget i denna del är en kartläggning av samtliga 294 ledamöter. Syftet är att belysa Lantbruksakademiens sociala sammansättning och kontaktnät. Det är föga förvånande att Lantbruksakademien var en sammanslutning av män med makt och status, framför allt stora jordägare. Mer anmärkningsvärd är den starka koncentrationen till Stockholmsområdet. Underlaget till undersökningen redovisas i två bilagor med biografisk information om Lantbruksakademiens ledamöter. Bakom den detaljerade sammanställningen, med uppgifter hämtade från en mängd olika källor, ligger utan tvivel en betydande arbetsinsats.

Reine Rydén

Yvonne Svanström & Kjell Östberg (red), *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, Bokförlaget Atlas, Stockholm 2004. 277 s.

Manshistoria är ett forskningsfält som tilldragit sig stort intresse på senare tid. Ursprungligen var mansforskningen en del av den feministiskt orienterade kvinnoforskningen. Detta samband framträder klart i denna antologi, vilken till-

kommit inom ramen för projektet "Genus, medborgarskap och offentlig politik 1848–1998". Antologins syfte är att med fokus på Sverige belysa relationerna mellan könen i kampen för en mera jämställd könsmaktsordning. Det handlar alltså om kvinnors kamp för medborgerliga rättigheter och politiskt inflytande, om männens roll i denna kamp och om kvinnornas syn på samverkan med män. Antologin visar på intressekonflikter mellan könen men också på hur män och kvinnor samverkat för att förändra genusordningen. I dagens Sverige äger jämställdhetsfrågorna högsta prioritet. Men frågan är i vad mån männen bidragit respektive hämmat denna utveckling. Denna fråga utgör ledstjärnan för antologins nio artiklar.

Kjell Östberg placerar in den svenska kvinnorörelsen i ett perspektiv av allmän samhällsradikalisering och framhåller dess samspel med andra sociala rörelser och förmåga till samverkan över politiska och sociala gränser. Han urskiljer fyra sådana perioder av radikalisering när förutsättningarna för jämställdhetsreformer varit särskilt gynnsamma. Kvinnorörelsen, vilken hämtade form och arbetsätt från andra folkrörelser, har, menar han, lämnat ett väsentligt bidrag till formandet av den svenska välfärdsstaten. Ulla Manns lyfter fram de tre liberala riksdagsmän under 1800-talet som bidragit till att genomdriva kvinnopolitiska reformer på det ekonomiska och civilrättsliga området och som på olika sätt befordrat den framväxande kvinnorörelsen. Dessa män utgick, menar hon, från idén om mäns och kvinnor lika värde, men i bakgrunden anar man en patriarkalt beskyddande attityd helt i linje med medelklassens nya manlighetsideal. Kanske var detta bakgrunden till att de borgerliga kvinnosakskvinnorna valde att organisera sig separat och att man här allt starkare kom att betona idén om könsens särart.

Syftet var emellertid inte att permanenta dessa kvinnoorganisationer utan att använda dem som ett redskap i kampen, och under den första fasen var även män välkomna som medlemmar. Detta belyses i Christina Florins och Josefin Rönnbäcks artiklar. Florin visar hur rösträttskvinnorna utnyttjade släktskapsförbindelser och familjeband för att uppnå sina syften. De byggde också upp kvinnliga nätverk, vilka kom att fungera som ett slags halvoffentlighet för utbyte av information och idéspredning. Rönnbäck visar på de strategier som användes av Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt, som var tidens viktigaste politiska kvinnoorganisation. Samverkan med män tycks ha varit en ledstjärna för dessa kvinnor, och i kritiska lägen valde de att ta ställning för manlig partipolitik framför att driva kvinnofrågor över partigränserna. Det var först under 1970-talet som kvinnorörelsen började argumentera för en mer principiell särorganisation. Detta diskuteras i Emma Isakssons artikel om den vänsterradikala Grupp 8, som valde att helt avstå från samverkan med män. Bakgrunden till detta var vänsterrörelsens obenägenhet att integrera kvinnokampen i sitt arbete men också en specifik feministisk ideologi, vilken betonade vikten av enkönad kvinnokamp för att stärka kvinnors identitet, gemenskap och solidaritet.

Diskursen runt familj, äktenskap och sexualitet har spelat en viktig roll för

"kvinnosakens" utveckling. Detta illustreras i Leif Wegermans, Ulrika Thomssons och Yvonne Svanströms artiklar. Wegerman visar utifrån en undersökning av arbetslöshetshjälpen i Stockholm under mellankrigstiden att myndigheterna utgick från att även kvinnan hade försörjningsplikt. När en arbetslös man ansökte om understöd granskades således även hustruns bidrag till familjeekonomin och man uppmuntrade dessa kvinnors förvärvsarbete, vilket strider mot den gängse normen om mannen som familjeförsörjare. Huruvida detta skall tolkas som ett uttryck för att man börjat överge denna norm eller som en kvarleva från en äldre tids föreställningar om familjen som en ekonomisk enhet tas inte upp i artikeln. Thomson undersöker kvinnorörelsens kamp för sex timmars arbetsdag från 1970-talet och framåt och mäns motstånd mot en sådan reform, medan Svanström analyserar prostitutionsdebatten under de senaste 100 åren och de argument som använts för att förbjuda respektive legalisera prostitution. Fokus har successivt förskjutits från de prostituerade kvinnorna till kunderna, vilket lett till en kriminalisering av sexköp. Detta krav hade framförts av kvinnorörelsen redan på 1880-talet men kunde realiseras först efter det att kvinnorna fått tillträde till den politiska makten. Det var nämligen i första hand kvinnorna i riksdagen som drev igenom den nya könsköpslagen.

Maud Eduards artikel, vilken handlar om sambandet mellan krig och manlighet, faller utanför ramen för antologins tema. Men den är samtidigt den enda av artiklarna som fokuserar på konstruktionen av manlighet. Hon tar sin utgångspunkt i debatten om terrorattacken den 11 september och visar hur kvinno-kroppen används i en patriotisk, rasistisk och sexualiserad krigsdiskurs. Det är, framhåller hon, i regel män som utför terroristattacker och som för krig och det är i dessa lägen som den rådande hegemoniska manlighetskonstruktionen visar sitt sanna väsen. Denna manlighetsdiskurs manifesteras genom att män i ord och handling antingen försvarar sina kvinnor eller förnedrar andra män genom att befria eller våldta deras kvinnor. Enligt Eduards är den bristande jämställdheten den yttersta orsaken till krig och sexualiserat våld.

I antologin presenteras många intressanta forskningsresultat, tankeväckande slutsatser och uppslag till vidare forskning. Flera av artiklarna har ett tydligt politiskt budskap och kan ses som ett inlägg i den pågående jämställdhetsdebatten. Men valet av teman är något ensidigt, och det hade varit intressant om även motståndarna till det liberala och socialistiska jämställdhetsprojektet hade tagits upp och belysts utifrån sina egna premisser och alternativa visioner. Detta kunde ha kastat ytterligare ljus över det svenska jämställdhetsprojektets historiska bakgrund och utveckling.

Yvonne Maria Werner

Peter Gay, *Weimarkulturen 1918–1933*, Nya Doxa, Nora, 2003. 223 s.

Weimarrepubliken levde ett kort, uppjagat och feberaktigt liv. Nedkomsten var traumatisk och barndomen uppsplitande. De korta åren av ungdom bjöd ett förrädisk lugn, innan dödskampen alltför tidigt satte in. Under sin fjortonåriga levnad, från november 1918 till januari 1933, utsattes den bräckliga republiken för politiska omvälvningar, ekonomiska kriser och sociala motsättningar. Samtidigt upplevde den en andlig blomstring av sällan skådat slag, en period av enastående kreativ expansion inom konst, dikt och vetenskap. Men det var en dans vid vulkanens rand.

Knappast någon har mer pregnant och livfullt förmedlat denna bild av Weimarrepubliken än Peter Gay, den amerikanske historikern av tysk-judisk börd som i slutet av 1930-talet flydde från Tredje riket för att småningom göra sig ett namn som kännare av europeisk idéhistoria. I *Weimar Culture* – ursprungligen utgiven 1968 – tog han fasta på konvulsionerna och brytningarna. Därmed blev hans bok en vederläggning av det som Theodor Heuss i sina memoarer hade kallat "legenden om det gyllene tjugotalet". Gay räddes inte motsägelserna och spårade de mörka underströmmar som 1933 skulle dra ned Tyskland i djupet, men inskräpte på samma gång kraftfullt att Weimarrepublikens undergång inte var förutbestämd.

När nu boken ges ut som *Weimarkulturen* i Per Lennart Månssons översättning har författaren inte funnit skäl att revidera vare sig disposition eller grundläggande antaganden. I sex essäistiska kapitel visar Gay prov på stilkonst och djup förtrogenhet med tidens intellektuella och politiska liv. Kapitlen följer visserligen ett slags kronologi men essäernas dominerande teman styr framställningen. I ett fall uppehåller han sig exempelvis vid "förnuftsrepublikanerna", de som stod upp för republiken efter rationellt övervägande snarare än hängiven övertygelse. I ett annat kapitel följer han Weimarrantikernas slingrande stråt och deras hunger efter helhet. Kulturen i vidare mening – kabaréerna, filmen och underhållningslitteraturen – berörs bara med lätt hand.

Gays centrala tes är att Weimarrepubliken möjliggjorde för *outsiders* – demokrater, judar, avantgardistiska konstnärer – att bli *insiders*, det vill säga ledare för teatrar, museer och privata lärdomscentra. Med det hävdar han också att dessa begåvningar redan var aktiva i kejsarikets slutskede och att Weimarkulturen inte var ett förseglat laboratorium. Boken står och faller inte med denna tes – den är nog så rik och värdefull ändå – men en mer systematisk återkoppling hade varit mer övertygande. Nu får läsaren själv pröva hans utsaga i andanom.

Skildringen av Weimarkulturen utspelar sig i spänningsfältet mellan den politiska maktkampen och den konstnärliga skaparkraften. Gay visar gång på gång hur sammanflätade kultur och politik var. Under republikens första skede (1918–1924) hemsöktes Tyskland av revolution, inbördeskrig, politiska mord och svårartad inflation. Men det var också en period av experiment inom konsten; "expres-

sionismen", skriver Gay, "dominerade politiken lika mycket som måleriet eller scenkonsten". Mellan 1924 och 1929 stabiliserades ekonomin, välståndet började spridas, Tysklands internationella anseende ökade. Det var samtidigt glansdagarna för *Neue Sachlichkeit*, den konstruktivism som bejakade objektivitet, balans och nykterhet. Under slutfasen, åren 1929 till 1933, steg åter arbetslösheten, det politiska våldet tilltog i intensitet och demokratin urholkades slutgiltigt. Kulturen övergav sin kritiska uppgift och blev mer en händelsernas spegel och en politikens kolportör.

Trots det begränsade omfånget ger Gay utrymme för några av tidens stora andar och flera av hans miniatyrporträtt hör till bokens allra mest skimrande pärlor. I korta, kärnfulla stycken skisseras Weimarrepublikens tongivande gestalter – en Friedrich Meinecke, en Thomas Mann, en Stefan George, en Gustav Stresemann, en Martin Heidegger. Även blixtbelysningen av sedan nu länge glömda namn ger konkretion och liv åt framställningen. Så framstår Ernst Kantorowicz, författare till en vida spridd biografi över 1200-talskejsaren Fredrik II, som representant för den världsåskådning som i republiken såg en medelmåttans och den kyliga rationalismens triumf. För Kantorowicz många läsare var hans mytiska historieskrivning en sorts politisk poesi.

Som *minor classic* har Peter Gays bok åldrats med värdighet. Den som är i behov av inträngande analyser av epokens politiska historia kan vända sig till Karl Dietrich Bracher, Heinrich August Winkler eller Hans Mommsen. Den som däremot söker en levande skildring av Tysklands intellektuella och konstnärliga historia mellan kejsarrike och nazivalde har all anledning att stanna upp inför *Weimarkulturen*.

Johan Östling

Klas-Göran Karlsson, *Terror och tystnad. Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*, Atlantis, Stockholm 2003. 280 s.

Det är välkommet att en svensk historiker skrivit en bok om terrorn i Sovjetunionen, ett ämne som behandlats i mängder av fackhistoriska böcker och tidskriftsartiklar på olika håll i Europa och Nordamerika. Lundahistorikern Klas-Göran Karlssons bok *Terror och tystnad. Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen* (2003) har en ambitiös uppläggning. Här presenteras ett forskningsläge på ett lättbegripligt och överskådligt vis och här finns intressanta diskussioner kring möjliga teoretiska perspektiv. Sakhistorien med anknytning till terrorn tas upp, och tänkbara bakgrundsfaktorer läggs fram. Boken avslutas med en diskussion om historia som minne med avseende på terrorn och hur den tidigare tystnaden i Sovjetunionen följdes av öppenhet och undersökningar av terrorn. Här finns alltså åtskilligt att hämta för den intresserade läsaren.

Jag har dock invändningar mot Karlssons text vad beträffar hans beskrivning av ett forskningsläge, vidare hans resonemang om en existerande raspolitik i Sovjet och slutligen hans användning av begreppet terror. Till att börja med är jag oenig med författaren i hans framställning av huvudlinjerna i den västliga historieskrivningen om mellankrigstidens Sovjet. Det kan ifrågasättas om kategoriseringen totalitaristiska och revisionistiska forskare längre är så intressant; ofta har beteckningarna utgjort skällsord i strider (anglosaxiska) Sovjethistoriker emellan, men tills vidare kan det finnas åtminstone en pedagogisk poäng med att använda dem. Om man tillämpar den uppdelningen bör man dock vara beredd att också göra betydande differentieringar inom de två lägren. Karlsson säger sig vilja begripliggöra "den sovjetiska terrorn på ett så historievetskapligt djuplodande och komplext sätt som möjligt" (s 24). Då kan man förvänta sig en nyansering i den historiografiska översikten. Att bunta ihop de amerikanska sovjetforskarna Stephen Cohen, Sheila Fitzpatrick, Jerry Hough och Moshe Lewin till revisionister vars gemensamma, mest framträdande drag sägs vara en strävan efter att "upprätthålla tesen om den absoluta åtskillnaden mellan en god leninism och en ond stalinism" (s 59) eller att ha som "huvudmål...att dra en så tydlig skiljelinje mellan det tidigbolsjevikiska sovjetstyret och Stalins terrorregim som möjligt" (s 57), är närmast att parodiera dessa forskares insatser. Och när de alla får epitet som "vänsterradikaler" eller "vänsterorienterade", medan Karlsson parallellt beskriver hur den Chrusjtjovska propagandan eller "kommunistiska poeter" som Jevgenij Jevtusjenko ville hamra in en "tydlig boskillnad mellan en god Lenin och en ond Stalin" (s 35) i det allmänna medvetandet, då känns förenklingen ännu starkare. Anar man inte en tendens till att skapa guilt by association genom ihopkopplingen av den kommunistiska sovjetpropagandan med den revisionistiska skolan? Visst kan man se den professionella historieskrivningen som en del av en samhällelig ideologiproduktion också i Väst, men då bör även den totalitaristiska skolan sättas in i ett liknande sammanhang för naturligtvis speglade deras arbeten en samtida dominerande ideologisk och politisk diskurs i USA och övriga västvärlden, nämligen den som rådde under kalla krigets första decennier. I ett konstruktivistiskt perspektiv kan totalitarismens världsbild ses som en berättelse om det goda Väst, vårt samhälle, konstruerad mot den kontrasterande bilden av det onda Öst, den andre.

Som en reaktion mot denna bild växte nya skolbildningar av sovjetforskare, revisionisterna, fram under 1960- och 1970-talens förändrade samhällsklimat. De ifrågasatte den totalitära skolans förklaringsmodeller, intog i stället en samhällsfokuserad ansats, till skillnad från den tidigare statscentrerade analysen hos totalitaristerna och anlade ett bredare, komparativt perspektiv där också samhällena i väst drogs in. I detta var revisionisterna en del av en vidare kontext av samtida historiografiska tendenser i Europa och Nordamerika. Och om revisionisterna var vänstern, var inte då totalitaristerna högern? Själv förklarar Karlsson att

han med sin bok inte avsett att framställa en "högerprodukt", men enligt honom får totalitaristernas modell av det sovjetiska samhället sin "riktighet bekräftad" av till exempel Solzjenitsyns skildringar av lägerlivet, och den "främsta exponenten för en totalitaristisk tolkning av den sovjetiska terrorn", Robert Conquest, liksom en senare uttolkare, Richard Pipes, är författare som "är svåra att gå förbi för forskare som ägnat sitt arbete åt de första sovjetdecenniernas utveckling" (s 54). Ja, det låter sig säga, men minst lika svårt borde det vara att gå förbi en revisionist som Sheila Fitzpatrick med hennes banbrytande forskning om vardagslivets villkor under Stalintiden, publicerad under 1990-talet, liksom också hennes tidigare produktion om den sociala mobiliteten och om vinnare och förlorare under Stalintiden eller om den så kallade kulturrevolutionen i slutet av 1920-talet, arbeten som ger viktiga dimensioner till den totalitära staten eller det terroristiska alternativt, det repressiva samhället – vilken etikett vi nu bestämmer oss för. Det är också forskare som Fitzpatrick och andra revisionister, som är de mest framträdande bland västliga forskare i de stora samarbetsprojekten med ryska kollegor för utgivning av arkivdokument och samlingsverk, som för närvarande genomförs i Ryssland. Detta medan Conquest och Pipes är de som mer inspirerat till populärhistoriska verk och publicistiska alster i samma Ryssland.

Min andra invändning rör Karlssons behandling av en klassisk fråga i den jämförande analysen av stalinismen och nazismen, nämligen "ras eller klass?" En hörnsten i den totalitära skolans analys av Stalinregimen har varit en komparation med Hitlertysklands terror; från att ha kommit i skymundan under 1970- och 1980-talen har denna ansats återkommit under det sena 1990-talet. Här framhålls likheterna vad gäller grundläggande kriterier för en totalitär stat (heltäckande ideologi, utbyggd byråkrati, omfattande våldsmonopol, centraliserad politisk och ekonomisk maktövning) men en skillnad har man i allmänhet varit överens om, den med avseende på målgruppen för själva terrorn: Nazismen förde ras-krig med åtföljande massmord och stalinismen förde klasskrig med åtföljande massmord. Även Karlsson laborerar med jämförelsen mellan Sovjet och Tyskland på 1930-talet, men hävdar då att även Sovjetregimen förde en rasistiskt präglad terror. Därmed skulle den sista hävdade skiljelinjen mellan Hitlers och Stalins regimer ha suddats ut. Det finns fortfarande ett motstånd inom forskarvärlden mot att tillskriva Stalinregimen en rasmässigt färgad terror/massmordspolitik, och den diskussion som Karlsson själv refererar till i tidskriften *Slavic Review* 2002 ger långt ifrån en stabil grund för tesen om kopplingen mellan socialism/kommunism och antisemitism i terrorns praktik. Överhuvudtaget menar jag att avsnittet "Antisemitism" i Karlssons bok, med sina lösa tanketrådar och associationer, lämnar mycket övrigt att önska. Som belägg för att den sovjetiska terrorn var antisemitiskt färgad anför författaren några faktorer som enligt min mening inte på något självklart sätt kan kopplas till varken terrorns praktik eller ideologi under Stalintiden, nämligen förekomsten av en både officiell och folklig antisemitism i

Tsarryssland, de förment antisemitiska drivkrafterna bakom bolsjevikpartiets förbud mot judisk särorganisering (Bund) och, slutligen, den rysknationella diskursen med antisemitiska undertoner hos intellektuella, inte sällan underjordiska, grupperingar under Brezjnevtiden. För att nysta i en av trådarna, vill jag hävda att frågan om Bunds öde är för komplicerad för att det som förklaring skulle räcka med att tillskriva Lenin en simpel antisemitism. Zvi Gitelman, till exempel, talar i boken *Jewish nationality and Soviet politics. The Jewish sections of the CPSU, 1917–1930* (1972) om "shtetlmänniskans" marginalisering och den traditionella judiska kulturens bortträngning i bolsjevikernas radikala moderniserings- och sekulariseringsprojekt. Det finns skäl att vända på stenarna och på nytt undersöka frågan om förekomsten av rasmässig politik i Sovjet, men i Klas-Göran Karlssons bok har frågan blivit otillåtligt förenklad.

Slutligen har jag en invändning, eller snarare en inbjudan till en bredare diskussion om användningen av begrepp som statsterrorism, den totalitära staten och det genocidala samhället i Karlssons bok. I några av de ovan nämnda arkivforskningsprojekten (Wheatcroft-Danilov, till exempel) om Stalintiden som genomförs i Ryssland idag, laborerar man med huvudsakligen två begrepp, repression och massmord, varvid det senare reserveras för specifika perioder, som åren 1930–1931, 1937–1938 och 1942. Därmed kan man fånga upp komplexiteten i stalinregimens repressiva politik och få fram en förändring över tid. I det sammanhanget ställer jag mig för övrigt frågande till att Klas-Göran Karlsson sätter de kronologiska ramarna för sin studie av terrorn kring den period "som tog sin början strax efter Lenins och bolsjevikernas maktövertagande i november 1917, och inte slutade förrän i samband med Stalins död i mars 1953" (s 19), detta trots att han, med vissa reservationer, ansluter sig till folkmordsforskaren Helen Feins definition av terror som "en genomförd avsiktlig handling för att fysiskt förintta ett kollektiv" (s 15). Är det rimligt att innefatta NEP-tidens Sovjet i denna definition av terror/statsterrorism? Om det på checklistan över nödvändiga kriterier på en terrorstat (vilka i stort sett är desamma som på en totalitär stat) skall finnas en hierarkisk struktur, ett beslutsfattande som koncentrerats till en individ eller en mindre grupp maktägande människor, vidare monopol på en omfattande våldsapparat och sist, men inte minst, en heltäckande, legitimerande (utopistisk) ideologi, ställer jag mig frågan varför inte perioden efter 1953 i den sovjetiska historien också kan kallas "statsterroristisk". Vad är det som på ett avgörande sätt skiljer Chrusjtjovs och Brezjnevs regimer, med avseende på att vara terroristiska, från den tidigbolsjevikiska maktperioden 1921–1928?

Helene Carlbäck

Stig Ekman & Klas Åmark (eds), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A Survey of Research*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2003, 371 s.

Det arbete som här recenserats har publicerats inom ramen för Vetenskapsrådets forskningsprogram "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen". Bokens huvudsyfte är att ge en överblick över och diskutera den forskning som utförts inom området men också att peka på områden där forskning saknas. Med tanke på hur brett och komplext detta tema är har bokens författare gjort ett beundransvärt arbete. Stig Ekmans introduktion är en kort men intressant överblick över de olika historiska perspektiv i vilka temat Sverige och Nazityskland har behandlats inom historievetenskapen sedan andra världskrigets slut. Hans grova indelning i ett realpolitiskt och ett moralistiskt perspektiv tas även på många ställen upp av de andra författarna. Gunnar Åselius framhäver i sin artikel "Sweden and Nazi-Germany" betydelsen av ett långtidsperspektiv vid en undersökning av Sveriges förhållande till Tyskland. Åselius behandlar framför allt de politiska kontakterna och börjar sin beskrivning redan med Oscar II:s regering för att sluta med situationen under andra världskriget.

De ekonomiska kontakterna mellan Sverige och Nazityskland behandlas av Martin Fritz och Birgit Karlsson. De betonar att Sverige blev beroende av handel med Tyskland för att kunna klara försörjningen efter Skagerak-blockaden 1940. Därmed hamnar den omdiskuterade exporten av kullager och järnmalm i det nödvändiga större ekonomiska perspektiv som krävs för en saklig diskussion. Författarna har dock en tendens till att vilja se kapitalism och nationalsocialism som två oförenliga system, till exempel ser de ett ideologiskt motsatsförhållande mellan *Nazi view* och *liberal capitalist ethic* när det gäller tvångsarbete och rasism. Frågan är om det verkligen finns en "kapitalistisk etik" och hur stort inflytande denna egentligen har på det praktiska handlandet inom den ekonomiska sfären. Man behöver inte gå tillbaka till Nazityskland för att hitta exempel på stora företag som både har använt sig av slavarbetare och kunnat samarbeta friktionsfritt med olika diktaturer.

Jonas Hanssons artikel "Sweden and Nazism" är bokens intressantaste. Hansson lyckas binda ihop flera olika teman – exempelvis svensk nationalsocialism, Sveriges kulturella kontakter med Tyskland, opposition mot och anpassning till Nazityskland – till en kompakt och läsvärd framställning av de olika hållningar som fanns i Sverige till både den inhemska nationalsocialismen och "det nya Tyskland".

Bidraget "Sweden and the Holocaust from an International Perspective" av Harald Runblom är även det en intressant redogörelse för svensk migrationspolitik, svenska hjälpaktioner och framför allt för behandlingen av Förintelsen inom den svenska historievetenskapen efter kriget. Det internationella perspektivet är ta-

lande: Om Runblom enbart hade använt sig av den svenska forskning han presenterar hade artikeln inte blivit särskilt lång. Den efterföljande artikeln av Svante Nordin, "Literature on Sweden and Nazi Germany", är snarare en essä än en beskrivning av forskningsläget och innehåller ingenting som går utöver det de andra författarna redan sagt.

Klas Åmark däremot går i sitt bidrag ett steg längre än att enbart presentera den existerande forskningen. Bidraget "Democracies in the Struggle against Dictatorships" är snarare en plödojé för ett mer internationellt och jämförande perspektiv på Sveriges roll under andra världskriget. Sten Vedis utförliga bibliografi avslutar boken.

Varje artikel avslutas med en utblick och förslag till framtida forskning. Alla författare är eniga om att det inom många områden krävs studier som tar hänsyn till tiden både före 1933 och efter 1945 när det gäller de tysk-svenska relationerna. Det betonas även att tyska arkiv har använts alldeles för litet i den svenska forskningen. Efter att ha läst boken kan man även säga att detsamma gäller för tysk(språkig) vetenskaplig litteratur. Naturligtvis behandlas här även de tyska publikationer som direkt berör Sverige. Däremot används nästan uteslutande engelskspråkig litteratur vid beskrivningarna av Tredje riket. Tyska klassiker som Karl-Dietrich Brachers *Die Deutsche Diktatur* (1980) eller Martin Broszats *Der Staat Hitlers* (1969) söker man förgäves. Saknas gör även Birgitta Almgrens undersökning om nationalsocialistisk kulturpolitik och den svenska germanistiken under 1930- och 1940-talen som kom ut redan 2001.¹

Boken fyller dock sitt huvudsyfte och ger en bra och uttömmande redogörelse för den svenska forskningen men ger även ett lätt slarvigt intryck. Till exempel har man inte brytt sig om att göra litteraturhänvisningarna enhetliga eller att korrekturläsa fotnoterna, vilket gör att många boktitlar och kommentarer är felstavade. Boken saknar även ett register vilket gör den svår att använda. Den som söker efter speciallitteratur om en historisk person eller händelse måste alltså antingen läsa hela artiklarna eller gå direkt till Sten Vedis bibliografi i slutet av boken. Detta blir dubbelt problematiskt eftersom boken är skriven på engelska och alltså vänder sig till en internationell publik som inte nödvändigtvis är så bevandrad i den svenska historien.

Som introduktion till och överblick över ett komplext tema är boken ändå att rekommendera och förhoppningsvis dyker det snart upp nya intressanta publikationer från forskningsprogrammet "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen".

Andreas Åkerlund

1. Birgitta Almgren, *Illusion und Wirklichkeit. Individuelle und kollektive Denkmuster in nationalsozialistischer Kulturpolitik und Germanistik in Schweden 1928–1945*, Stockholm 2001.

Simon Ekström, *Trovärdighet och ovärdighet. Rättsapparaters hanterande av kvinnors anmälan av våldtäktsbrott Stockholm 1946–1950*, Gidlund, Stockholm 2002. 220 s.

Köns- eller genusrelaterat våld är idag ett av de mest omdiskuterade områdena inom det rättsliga fältet. Ämnet har behandlats i en rad debattböcker liksom i en växande mängd samhällsvetenskaplig forskning. Det är därför inte överraskande att också historiskt inriktade vetenskaper börjat ägna intresse åt dessa frågor. Det är inom detta sammanhang Simon Ekströms avhandling i etnologi *Trovärdighet och ovärdighet* måste ses.

Även om det material författaren bygger sitt arbete på härrör från mitten av förra seklet placerar han sig genom den problemställning han valt, nämligen att undersöka rättsapparaters hanterande av kvinnors anmälningar av våldtäktsbrott, mitt i en dagsaktuell diskussion.

Genom den centrala roll som rättsväsendet har för samhällets normbildning blir dess hantering av våldtäktsmålen central när det gäller att dra upp samhällets moraliska gränser. Just när detta skrivs är en långvarig juridisk process rörande ett fall av misstänkt gruppvåldtäkt på väg in i sitt slutskede. Processen har åtföljts av en intensiv mediedebatt. De juridiska och moraliska problem och dilemman som omger detta fall är i mångt och mycket desamma som de som diskuteras i avhandlingen, nämligen frågan om de inblandades trovärdighet och vilka uppfattningar om genus som styrde rättsapparaters handlande.

Utifrån ett genusvetenskapligt synsätt ställer Ekström frågan hur genus är verkligt i den prövning som rättsprocessen innebär. Teoretisk inspiration hämtas framför allt från Joan Scott och Judith Butler. En intressant koppling görs till Simone de Beauvoirs situationsbegrepp, vilket används för att ge studien en mera konkret och individnära dimension. Utmärkande för de fall av våldtäkt eller misstänkt våldtäkt som undersökts i avhandlingen är att entydig yttre bevisning vanligen saknades. Detsamma gäller ofta också idag även om större möjligheter till teknisk bevisning numera finns. Avsaknaden av yttre bevis gjorde att de inblandade individernas trovärdighet ställdes i fokus. Det är i detta förhållande som författaren ser kärnan i genusproblematiken kring våldtäktsbrottet.

Ekström visar hur den genusimpregnerade situationslogiken formades och reproducerades i rättsväsendets hantering av våldtäktsmålen, allt från polisens och åklagarens förhör och undersökningar till advokaternas och domstolens handläggning. Det handlar både om vad rättsväsendet velat veta och om vad de inblandade velat berätta. Vad som hände i rättsprocessen måste förstås mot bakgrund av en moraluppfattning som ställde olika krav på skötsamhet och sedlighet för kvinnor och män. Samtidigt var såväl kvinnor som män medvetna om vad som krävdes för att uppfattas som trovärdiga i dessa sammanhang. Enkelt uttryckt kan man säga att möjligheterna för en kvinna att nå framgång med en våldtäktsanmälan var beroende av vilken *sorts* kvinna hon syntes vara. Undantaget var de

relativt få fall där synliga spår efter fysiskt våld fanns. Det rådande genusmönstret sade att kvinnorna var tvungna att framställa sig som respektabla och helt utan skuld till det inträffade. Utifrån denna vetskap formade de sina berättelser om hur de hade agerat före, under och efter övergreppet. Samma mekanismer verkar i det ovanomnämnda dagsaktuella fallet med kvinnan som anmält att hon blivit våldtagen av ett antal unga män. Hade kvinnan bjudit in männen till att ha sex med henne? Hur agerade hon under kvällen då de påstådda våldtäkterna pågick? Vad gjorde hon efteråt?

Genom en noggrann läsning och analys av den diskurs som omgav våldtäktsmålen friläggs på ett skickligt sätt den genusordning som styrde dessa. En av avhandlingens slutsatser blir att endast vissa kvinnor kunde uppnå den trovärdighet som krävdes för att en fällande dom skulle bli möjlig. Kvinnorna borde till sin karaktär framstå som ofördärvade och asexuella och ha agerat på ett sådant sätt att det inte kunde misstänkas att de själva var skuld till att ha hamnat i våldtäktsituationen. Omvänt var det vissa män som mer än andra uppfyllde den rådande genusordningens förväntningar på hur en våldtäktsman skulle vara. Ju mera männen motsvarade en bild där psykisk instabilitet, tidigare kriminalitet och onormal sexualitet fanns med, desto större var möjligheten till åtal och fällande dom. Konkret ställdes kvinnans *skyddsvärde* mot mannens *straffvärde*.

Det är alltså viktigt att betona hur genus fick kännbara konsekvenser för både kvinnor och män. Även om också klassaspekten ofta var mycket tydlig i sammanhanget är utgångspunkten att denna inte hade samma avgörande betydelse som de förväntningar som de inblandade knöt till kvinnans kön. En anledning till att klassaspekten var av underordnad betydelse var att nästan alla inblandade kunde hänföras till arbetarklassen. De flesta misstänka gärningsmän var tidigare kända av polisen eller de sociala myndigheterna. Anmälningar över klassgränserna var sällsynta. Frågan är här – då som nu – hur den sistnämnda iakttagelsen skall tolkas. Då syftet med avhandlingen inte är att undersöka omfattningen av våldtäkter diskuteras inte detta problem. Modern forskning beträffande misshandel och våldtäkt har dock framhållit att det finns ett relativt högt mörkertal för dessa brott. Huruvida detta också har en klassmässig dimension är dock osäkrare.

Avhandlingen är väl sammanhållen och författaren genomför på ett föredömligt sätt den uppgift han satt sig före. Den är också ett lyckat exempel på hur historiskt och kulturvetenskapligt inriktade studier kan ha en direkt relevans för diskussionen kring dagsaktuella samhällsproblem. För en historiker är måhända det största problemet med avhandlingen den bristande kontextualiseringen. Författaren diskuterar endast i mycket begränsad utsträckning det samhälle där dessa våldtäktsmål ägde rum. Studiens starka teoristyrning kombinerad med ett utpräglat kvalitativt arbetssätt gör att förståelseramen blir onödigt smal. Arbetet skulle vunnit i styrka på att något bredda analysen både i rättshistorisk och samhällsvetenskaplig riktning.

Roddy Nilsson